

Rivâyetler Arası İhtilâfların Metinlerin Tevsîki ve Zabtına Etkisi

*Muvaffak b. Abdullâh b. ABDULKÂDİR**

*Çev. Sümeyye Şehide SAĞIR***

Özet: Müslümanlar, nebevî sünnet ile titiz bir şekilde ilgilenmiş, metinlerin tevsîki ve zabtı hususunda diğer ümmetlerde bulunmayan yöntemler geliştirmiş ve bu gayeyi gerçekleştirmek için de pek çok ilim dalı tesis etmişlerdir. Bu bağlamda rivâyet ilmi, rivâyet âdâbı, hadislerin nasıl zabt edileceği, hadis tahammül ve edâ yolları söz konusu ilim dallarının önde gelenleri arasında sayılabilir. Aynı hedef doğrultusunda müstahrec, sebet, şuyûh mu'cemi, meşyeha türü eserler ile hadisler arasındaki ihtilâflar ve illetlerin beyânı konusunda telif edilen kitaplar başta olmak üzere rivâyet ilmine dair diğer milletlerde olmayan çeşitli telif türleri ihdâs etmişlerdir. Bu eserler, bütün maharetleriyle metinlerin en ince ve en sağlamına ulaşmayı amaçlamaktadır.

Bu makalemiz*** yazdığımız diğer makalelerden farklıdır. Çünkü bu makalede insanın metinlerin sıhhati ve râvîlerinin zabtını tespit edebilme gücünü göstermesi bakımından, rivâyet ilmi ve kaidelerinin, rivâyet âdâbının ve rivâyetler kapsamında telif edilen kitapların, hadis metinlerinin tevsîki ve zabtı hususunda müslümanların hatta insanî ve beşerî aklın tümüyle övünç kaynaklarından biri sayıldığını ispat ettik. Bu bağlamda makalede, konuya açıklık getirecek ilmî misâllerle beraber rivâyetler arasındaki ihtilâflar ve bunların hadis metinlerinin tevsîki ve zabtına etkisi ele alınmış, diğer hadis kitaplarından üstün sayıldığı için İmâm Mâlik'in (v. 179/795) *el-Muvatt'* ile Buhârî (v.

* Prof. Dr., Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Külliyyetü'd-Da'va, Kısmü'l-Kitâb ve's-Sünne, Mekke-i Mükerrema, SUUDİ ARABİSTAN. Ayrıntılı bilgi ve kendisiyle yapılan bir mülâkat için ayrıca bkz. Ataullah ŞAHYAR, "Prof. Dr. Muvaffak b. Abdullâh b. Abdülkâdir ile Akademik Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmine Dair Düşünceleri Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XIII/2, 2015, s. 129-136.

** Yalova Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, YALOVA, Hadis, smy_shd@hotmail.com

*** Bu makale, yazarın "İhtilâfî'r-rivâyât ve eseruhû fi tevsîki'n-nusûsi ve dabtihâ" başlığı ile Riyad'ta (*Mecelletü't-Dır'iyye*, yıl 2, sayı 8, Şevval 1420/Şubat 2000) yayımlanmış olan metni esas alınarak tercüme edilmiştir.

256/870) ve Müslim'in (v. 261/875) *es-Sahih*'lerindeki râvîlerin kısaca değerlendirilmesiyle yetinilmiştir.

Bütün hamdler âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur, güzel âkıbet takvâ sahiplerine, salât ve selâm gelmiş geçmiş tüm insanların Efendisi'ne olsun.

Asıl konuya gelince, senedle hadis rivâyeti, muhaddislerin hadis metinlerinin güvenilirlik, sıhhat ve kalitesini muhafaza etmek için başvurdukları yöntemlerin en üstünlerinden sayılmıştır. Bu yüzden de muhaddisler, rivâyetlerin güvenilirliğini korumak amacıyla sözlü yahut yazılı kural ve kaideler oluşturmuşlardır. Nitekim metinlerin muttasıl senedlerle rivâyetinin, onları tahrîf ve tashîflerden korumanın en iyi yollarından biri sayılması gibi metinlerin muttasıl senedle sözlü veya yazılı olarak nakledilmesi de muhaddislerin tek bir kitaba ait yazma nüshaları muhafaza etmek ve rivâyetlerin birbirine karışmasını engellemek için izledikleri yöntemlerin en üstünlerinden kabul edilir. Bu nüshaları rivâyet ederken şiarları, "Senedler kitapların neseberidir" cümlesi olmuştur.¹

Muhaddislerin titiz rivâyet kaideleri şart koşmaları ve semâya delâlet eden çeşitli edâ ve tahammül sîgalarını, kitapların rivâyetlerini, semâ tarihlerini dikkatli bir şekilde muhafaza etmeleri, asılları değişip bozulmaktan koruyan üstün ilmi yöntemlerdendir.

Muhaddisler, hadis kitaplarının telifinde her biri metinlerin tevsîk ve zabtını amaçlayan; rivâyet, rivâyet adabı, zabtın keyfiyeti, tahammül ve edâ yollarıyla alakalı kaidelere riâyet eden çeşitli türler oluşturmuşlardır. Söz konusu türlerden biri de müstahreclerdir.² Bu ilim, Müslümanlar nezdinde canlılık ve hareketliliğiyle öne çıkan ilim dallarından biridir. Müstahrec türü aynı zamanda müellifin daha önce yazılan eserlerden ustalıkla istifade etmesini, malzemeyi üstün bir beceri ve yalnızca doğruyu kabul eden pratik bir zekâyla kullanmasını gerektirir.

Hadis rivâyet ve zabt ilimlerinden biri olan müstahrec türü gelişti ve tesiri rivâyet ilimlerinden şuyûh mu'cemleri ve meşyehalar³ gibi diğer alanlara uzandı. [s. 2]^{****} Muhaddislerin hadis rivâyeti kâideleri ilmi sınırlı türlere münhasır kalmadı, bilakis muhtelif şekiller ve değişik boyutlar kazandı. Bu türlerden biri ise metinlerin tevsiki ve zabtı hususunda muhaddislerin izledikleri

¹ *Hedyü's-sârî* s. 5.

² *Müstahreclerin Doğuşu ve Gelişimi* kitabımıza bakınız.

³ Basımını Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nin yaptığı *İlmü'l-esbât ve meâcimu's-şuyûh ve'l-meşyehât ve fennü kitâbeti't-terâcim* kitabımızda şuyûh mu'cemlerini ve meşyehaları altı ekole ayırıp her bir ekolün izlediği üslup ve yöntemleri anlattım. Burada maksat, 'er-Rivaye ve siyeru's-şuyûh' ekolüyle ilişkili olan şuyûh mu'cemleridir. Bu tür mu'cemlerde musannifler, âli isnad üslubuyla musanniflerle mülâki olmaya çalışırlar. Bunun yanı sıra şeyhlerin rivâyetlerinin başka kaynaklardan tahrîcini yaparak rivâyetler üzerinde yoğunlaşırlar.

^{****} Köşeli parantez içerisindeki sayfa numaraları ve notlar tarafımızdan eklenmiştir [Çev.].

yolların en üstünü sayılmakta olan bir kitaba ait rivâyet farklılıklarıdır.

Bu ilmî gerçeği kanıtlayan, muhaddislerin alanı ihata ettiklerini ve bu alanda benzeri bulunmayan çalışmalar yaptıklarını ispatlayan pek çok örnek bulunmaktadır. Rivâyetlerinin çokluğu ve nüshalarının çeşitliliğiyle temâyüz eden pek çok eser mevcutsa da bu çalışmamızda rivâyetler arasındaki ihtilâfları ve bunların metinlerin tevsik ve zabtına tesirini izah etmede şu eserlerle yetinilecektir:

1. Hâfız, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes'in (v. h. 179)⁴ *el-Muvatta'*ı. Kadı İyâz *el-Medârik* isimli eserinde *el-Muvatta'* hakkında, "Hiçbir hadis kitabı insanların *el-Muvatta'*a gösterdiği ilgiye mazhâr olamamıştır" der.

2. Hâfız, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (v. h. 156)⁵ *el-Câmi'u's-Sahîh*'i. İmâm Nesâî *el-Câmi'u's-Sahîh* hakkında "Bütün bu kitapların arasında Muhammed b. İsmâil'in kitabı gibi iyisi yoktur" der.⁶

3. Hâfız, İmâm Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (v. h. 261) *es-Sahîh*'i.⁷ Müslim'in *es-Sahîh*'i hakkında "Âlimler iki yüz yıl hadis yaz-salar etrafında dönüp dolaşacakları kitap bu müsned olurdu" denilmiştir.

Araştırmamızda bu kitapların rivâyetlerini ve aralarında en meşhur olanı kısaca tanıttıktan sonra araştırmanın temel tezi, rivâyetler arasındaki ihtilâflar ve söz konusu ihtilâfların nasrların tevsik ve zabtına tesirini vuzuha kavuşturacak misâller verdik. Ancak misâllerle araştırmayı uzatmak istemedik ve söz uzamasın, dallanıp budaklanmasın diye kısaca değinmekle iktifâ ettik.⁸

Bu genel, öz ve pratik sunuş bazı faydaları barındıran temel fikirleri ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Nebevî hadis ve çeşitli eserlerin rivâyeti tesadüfî değildir. Bu rivâyet ilmi yayılmış, gelişmiş ve emsalsiz âlimlerin kalemlerine satır olmuştur. Ayrıca onların isnad çalışmaları eskiyi takip etmekle birlikte seviyelerini, metinlerin tevsik ve zabtı ve bu hal üzere korunması hususunda beşerî aklın gelişimi için örneklik teşkil eden rivâyet eda ve tahammül ilminin kural ve kaidelerini yenileyinceye kadar incelikle devam etmiştir. Bu kaideler ise metinlerin tevsik ve zabtı ilmine dair yapılan ince ilmî çalışmalara bir misâl, İslâm Medeniyeti'nin hatta tüm insanlığın ortaya çıktığı bir unsur olmuştur.

Allah'tan tevfik ve istikamet diliyorum, yardım O'ndandır ve tevekkül ancak O'nadır.

İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*ı ve Muhtelif Rivâyetleri

İmâm Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*ı, kitabı müellifinden nakleden râvî sa-

⁴ Tercemesi ve kaynakları için bkz. *Tehzibu'l-Kemâl*, 91/120-27.

⁵ Tercemesi ve kaynakları için bkz. *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIV, 430.

⁶ *Tehzibu'l-Kemâl*, XXIV, 442.

⁷ Tercemesi ve kaynakları için bkz. *Sıyânetu Sahîh-i Müslim* 55-64, *Tehzibu'l-Kemâl* 27/499.

⁸ Çalışmanın şartlarından biri, sayfaların belirlenen sayıyı aşmamasıdır.

yısı en çok olan hadis kitapları arasında sayılmıştır. *el-Muvatta'*ın râvîleri hakkında kaynaklar farklı sayılar kaydetmiş, muhaddisler ve terâcüm müellifleri *el-Muvatta'*ı İmâm Mâlik'den semâ' ve icâzet yoluyla alıp nakleden râvîler hakkında eserler telif etmişlerdir. Bu bağlamda İmâm Zürcânî *el-Muvatta'*ın râvîlerini şehirlerine göre taksim etmiştir. Zürcânî'nin taksimine göre *el-Muvatta'* râvîleri şunlardır:

A) Medineli Râvîler

- 1- Ma'n b. İsâ el-Kazzâz.
- 2- Abdullâh b. Mesleme b. Ka'neb el-Medenî el-Basrî, *el-Muvatta'*ın yarısını İmâm Mâlik'den semâ', diğer yarısını da kıraat yoluyla almıştır.
- 3- Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebû Bekr b. el-Kâsım b. el-Hâris ez-Zührî.
- 4- Bekkâr b. Abdullâh ez-Zübeyrî.
- 5- Bekkâr'ın Kardeşi Mus'ab b. Abdullâh. [s. 3]
- 6- 'Atık b. Ya'kup ez-Zübeyrî.
- 7- Mutarrif b. Abdullâh el-Yesâri.
- 8- İsmâil b. Ebû Üveys Abdullâh.
- 9- İsmâil'in kardeşi Abdulhumeyd b. Ebû Üveys Abdullâh.
- 10- Eyyûb b. Sâh (Remle'de de ikâmet etti).
- 11- Sa'id b. Dâvûd.
- 12- Muhriz el-Medenî (Kâdî İyâz, 'Onun İbn Hârûn el-Hüdeyrî olduğunu zannediyorum' demiştir.).
- 13- Yahyâ b. el-İmâm Mâlik (Onu İbn Şa'bân ve başkaları zikretmiştir.).
- 14- Fâtıma bint el-İmâm.
- 15- İshâk b. İbrâhîm el-Huneynî.
- 16- Abdullâh b. Nafi'.
- 17- Sa'd b. Abdulhumeyd el-Ensârî.

B) Mekkeli Râvîler:

- 1- Yahyâ b. Kaze'a.
- 2- el-İmâm Muhammed b. İdris eş-Şâfi, *el-Muvatta'*ı Mekke'de on yaşındayken dokuz günde ezberledi, daha sonra İmâm Mâlik'e gidip kitabı bizzat kendisinden aldı.

C) Mısırlı Râvîler:

- 1- Abdullâh b. Vehb.
- 2- Abdurrahmân b. el-Kâsım.
- 3- Abdullâh b. Abdulhakem.
- 4- Yahyâ b. Abdullâh b. Bükeyr (Dedesine de nisbet edilir)Dipnotta *el-Muvatta'*ı İmâm Mâlik'ten on yedi defa dinlediği kaydedilmiştir.
- 5- Sa'id b. Kesir b. Ufeyr el-Ensârî (Dedesine de nisbet edilir).
- 6- Abdurrahîm b. Hâlid. [s. 4]

7- İmâm Mâlik'in kâtibi Habîb b. Ebû Habîb İbrâhîm (Merzûk diye de kaydedilmiştir).

8- Eşheb.

9- Abdullâh b. Yûsuf et-Tennisî (Dimeşk asıllı).

10- Zünnûn el-Mısri.

D) Irak ve diğer bölgelerden

1- Abdurrahmân b. Mehdî el-Basri.

2- Süveyd b. Sa'îd b. Sehl el-Herevî.

3- Kuteybe b. Sa'îd b. Cemîl el-Belhî.

4- Yahyâ b. Yahyâ et-Teymî el-Hanzalî en-Nisâbüri.

5- İshâk b. İsa et-Tabbâ' el-Bağdâdî.

6- Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî.

7- Süleymân b. Bürd b. Necîh et-Tücîbî.

8- Ebû Huzâfe Ahmed b. İsmâil es-Sehmî el-Bağdâdî. *el-Muvatta'*ı semâ'ı sahih olup diğer eserlerde hata yapmış, karıştırmıştır.

9- Muhammed b. Abdurrahîm b. Şerrûs es-San'ânî.

10- Ebû Kurrâ es-Seksekî Mûsâ b. Târik.

11- Ahmed b. Mansûr el-Harrânî.

12- Muhammed b. el-Mübârek es-Sûri.

13- Bağdâdli Berber el-Muğnî.

14- İshâk b. Mûsâ el-Mevsilî mevlâ Benû Mahzûm.

15- Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân.

16- Ravh b. Ubâde.

17- Cüveyriye b. Üsâme.

18- Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî Hişâm b. Abdulmelik. [s. 5]

19- Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn el-Kûfi.

20- Muhammed b. Yahyâ es-Sâibî el-Yemânî.

21- el-Velîd b. es-Sâib el-Kuraşî.

22- Muhammed b. Sadaka el-Fedekî.

23- el-Mâdî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Ğâfikî.

24- Muhammed b. en-Nu'mân b. Şibl el-Bâhilî.

25- Abdullâh b. Muhammed el-Ayşî.

26- Muhammed b. Muâviye el-Hadramî.

27- Muhammed b. Beşîr el-Meğâfirî en-Nâcî.

28- Yahyâ b. Mudar el-Kaysî.

E) Endülüs-Mağrib

1- Şebetûn lakaplı Ziyâd b. Abdurrahmân, *el-Muvatta'*ı semâ yoluyla almıştır.

2- Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi.

3- Hafs b. Abdüsselâm.

- 4- Hafs'ın kardeşi Abdüsselâm b. Abdüsselâm.
- 5- el-Ġâz b. Kays.
- 6- Kur'ûs (Kir'avs) b. el-Abbâs.
- 7- Sa'îd b. Abdülhakem.
- 8- Sa'îd b. Ebû Hind.
- 9- Sa'îd b. 'Abdûs.
- 10-Abbâs b. Sâlih.
- 11-Abdurrahmân b. Abdullâh el-Endelüsî.
- 12-Abdurrahmân b. Hind et-Tuleytulî. [s. 6]
- 13-Şebtûn b. Abdullâh el-Ensârî et-Tuleytulî.

F) Kayravan

- 1- Esed b. el-Furât.
- 2- Halef b. Cerîr b. Fedâle.

G) Tunus

- 1- Ali b. Ziyâd.
- 2- 'Îsâ b. Şecere el-Mağribî.

H) Şam

- 1- Abdula'lâ b. Müshir b. el-Ġassânî ed-Dîmeşkî.
- 2- Ubeyd b. Hibbân ed-Dîmeşkî.
- 3- Utbe b. Hammâd ed-Dîmeşkî, İmâmü'l-Câmî'.
- 4- Mervân b. Muhammed ed-Dîmeşkî.
- 5- Amr b. Abdulvâhid es-Sülemî ed-Dîmeşkî.
- 6- Yahyâ b. Sâlih el-Vuhâzî el-Hımsî.
- 7- Hâlid b. Nizâr el-Eylî.⁹

Kadı İyâz, râvîlerin çoğunu saydıktan sonra “Bunların İmâm Mâlik'den *el-Muvatta*'ı rivâyet ettiklerini tahkik ettik” demiştir. Ricâl ilminde söz sahibi ulemâ da bunu ifade etmiş ve “İmâm Mâlik'den *el-Muvatta*'ı Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî el-Basrî kitâbet yoluyla, İsmâil b. İshâk münâvele yoluyla aldı. Ebû Yûsuf ise *el-Muvatta*'ı İmâm Mâlik'den dinleyen bir başkasından aldı” demişlerdir. Mehdî ve Hâdî'nin *el-Muvatta*'ı İmâm Mâlik'den dinledikleri ve Hâdî'nin Mehdî için onu yazdığı söylenmiştir. Aynı şekilde oğulları el-Emîn, el-Me'mûn ve el-Mü'temin ile birlikte er-Reşid'in de *el-Muvatta*'ı İmâm Mâlik'den aldıkları kaydedilmiştir.

Şüphesiz *el-Muvatta*'ın râvîleri daha fazladır ancak onlardan yalnızca tara-

⁹ bkz. Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta'ı Mâlik, I, 5-6, Siyeru a'lâmî'n-nübelâ, VIII, 83-843, Tenvîru'l-havâlik, I, 10-11.

fimize *el-Muvatta*'ı müellifinden bizzat aldığı ve dinlediği bilgisi gelen ve muttasıl senedle müellife ulaşanları naklettik.¹⁰ Eski ve yeni âlimler hâlâ *el-Muvatta*'ı rivâyet etme, öğrenme ve tahsil etmeye son derece özen göstermektedirler. Söz gelimi, İsmâil el-Kâdî *el-Muvatta*'daki hadislerle İmâm Mâlik'in ulaşabildiği diğer rivâyetlerini bir araya getirmiştir.¹¹ [s. 7] Bu râvî ve rivâyetlerin mertebeleri hıfz, itkan, *el-Muvatta*'ı semâ ettikleri zaman ve kitabı tahammül şekline bağlı olarak farklılık arz etmektedir.

Kadî İyâz bu konuda şöyle söyler: “Bana rivâyet edilen, vâkıf olduğum, hocalarımın rivâyetleri arasında bulunan ya da *el-Muvatta*' nüshaları arasındaki farklılıklar konusunda ehil kişilerin naklettiği nüshalar arasında yaygınlık kazana yirmi kadar nüshadır. Bazıları bu sayıyı otuza çıkarır. Ben *el-Muvatta*'ın ender bir nüshası olan Muhammed b. Humeyd b. Abdurrahmân es-San'ânî rivâyetine muttali oldum. *el-Muvatta*' nüshalarının ihtilâflarıyla meşgul olanlar bu nüshaya muttali olamadığı için ondan nakilde bulunmamışlardır.

Hâfız Salâhuddîn el-Alâî de, “*el-Muvatta*'ı Mâlik'ten pek çok kişi nakletmiştir. Bu rivâyetler arasında da takdim-tehir ve ziyade-noksan kabilinden farklılıklar bulunmaktadır. Bunların en geniş hacimlisi Ka'nebî rivâyetidir. En geniş hacim ve en çok ziyadeye sahip olan rivâyetlerden biri de İbn Hazm'ın hakkında “Diğer nüshalardan yüz kadar fazla hadisi ihtiva eder” dediği Ebû Mus'ab nüshasıdır” demiştir.

Suyûtî de şöyle der: “Muhammed b. el-Hasen'in rivâyetinin diğer *el-Muvatta*' nüshalarına az miktarda ziyâdesi vardır. Söz konusu ziyâdelere biri de ‘Ameller niyetlere göredir...’ hadisidir. Bu bilgiyle hadisin *el-Muvatta*'da bulunduğunu söyleyenlerin görüşlerinin doğru olduğu, onları yanlış bilgi verdiğini iddia edenlerin ise hatası ortaya çıkmıştır.” Suyûtî'nin amacı, *Fethu'l-bârî*'de geçen “Hadisi *el-Muvatta*' hariç tüm meşhur İmâmlar kitaplarına almıştır. Şeyhân'ın hadisi kitaplarına alması ve Nesâî'nin hadisi Mâlik kanalıyla nakletmesine aldanarak onun *el-Muvatta*'da bulunduğunu iddia edenler hata etmiştir” ifadelerine cevap vermektir.

Münthe'l-a'mâl isimli eserinde müellif, “‘Ameller niyetlere göredir...’ hadisinin *el-Muvatta*'da bulunduğunu iddia edenler yanılmamıştır. Rivâyet her ne kadar meşhur nüshalarda bulunmasa da Muhammed b. el-Hasen nüshasında mevcuttur. Râvî hadisi ‘*Kitâbu'n-nevâdir*’ın son kısmına almıştır. Benim muttali olduğum hicrî Safer 594 tarihli nüsha diğer nüshalarda bulunmayan az sayıda hadise şâmil olup diğer nühalarda bulunan pek çok rivâyeti ise ihtiva etmemektedir” ifadelerini kullanmıştır.

¹⁰ bkz. Şehrû'z-Zürkânî 'alâ Muvatta' i Mâlik, I, 5-6, *Tenvîru'l-havâlik* I, 10-11.

¹¹ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 85. Ayrıca *el-Muvatta*' üzerine yazılan eserler ve *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* VIII, 85-86'daki *el-Muvatta*' rivâyetlerine bakılabilir.

el-Halîlî'nin *el-İrşâd*'ında Ahmed b. Hanbel, "*el-Muvatta*'ı Mâlik'in arkadaşlarından ondan fazla hâfızdan dinledim ve onların en iyisi olduğunu düşündüğümden dolayı İmâm Şâfi'ye tekrarlattım" demiştir.

İbn Huzeyme'nin Nasr b. Merzûk'tan rivâyetle Yahyâ b. Ma'in "*el-Muvatta*' hususunda en güvenilir kişi Abdullâh b. Mesleme el-Ka'nebi ve Abdullâh b. Yûsuf et-Tinnîsî'dir" sözünü ve ondan sonra Hâfız "İbn el-Medîni ve Nesâi mutlak olarak el-Ka'nebi'nin *el-Muvatta*' hususunda en güvenilir kişi olduğunu ifade etmişlerdir ancak onların bu sözleri el-Ka'nebi'nin kendi zamanında en güvenilir kişi olduğu şeklinde anlaşılır. Çünkü el-Ka'nebi İmâm Şâfi'den on küsur yıl sonra yaşadı. Mutlak olarak el-Ka'nebi'yi takdim edenlerin, onun *el-Muvatta*'ın büyük kısmını Mâlik'ten semâ yoluyla almasını göz önünde bulundurmaları da muhtemeldir. Zira kitabı hocadan bizzat semâ' etmek, kıraat metoduyla hocaya okumaktan daha sağlam bir yöntemdir" ifadelerini nakletmiştir.

Ebû Hâtim ise "Mâlik'in ashâbı arasında en güvenilir ve sağlam olanı Ma'n b. İsa'dır" demiştir. *ed-Dibâc*'da Nesâi'nin şu ifadeleri yer almaktadır: "İbnu'l-Kâsım sikadır ve iyi bir kimsedir. Subhanallâh! Hadisleri ne kadar da güzeldir. En sahih rivâyeti ise Mâlik'ten yaptıdır, çünkü ona tek bir kelimedede bile ihtilâf etmez. *el-Muvatta*'ı da İmâm Mâlik'ten İbn Kâsım'dan daha sağlam bir şekilde nakleden yoktur. Bana göre Mâlik'in ashâbı arasında onun gibisi yoktur". Kendisine "Eşheb'de mi onun gibi değildir?" diye sorulunca "Ne Eşheb ne başkası" şeklinde cevap vermiştir. Ne var ki *el-Muvatta*'ın en güvenilir râvîsine dair Nesâi'den gelen nakiller birbirine muhâlifdir.

Muhammed b. Abdülhakem, "Mâlik'in *el-Muvatta*'ı hususunda en güvenilir kişi İbn Vehb'dir. Fıkıhta İbn Kâsım'dan daha iyi olmasına rağmen takvası onu fetva vermekten alıkoymuştur" demiştir. Esbağ da, "İbn Vehb sünnet ve hadisler konusunda en bilgili olandır, ancak zayıf râvîlerden de nakiller yapmıştır" sözlerini sarf etmiştir. Hâfız Moğultay ise İbn Vehb ve Ka'nebi'nin muhaddisler nedinde *el-Muvatta*'nın diğer tüm râvîlerinden daha güvenilir ve titiz olduklarını ifade etmiştir. Hâfız, pek çok kişinin İbn Vehb'in 'ceyyidu't-tahammül' olmadığını ifade etmelerini gerekçe göstererek ona karşı çıkmış ve "İbn Vehb'in Mâlik'in ashâbı arasında en güvenilir ve titiz kişi olduğunu nasıl nakleder?" demiştir.

Faziletli bir âlim şöyle söylemiştir: "Ahmed b. Hanbel müsnedinde İbn Mehdî rivâyetini, Buhârî Tennîsî, Müslim Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, Ebû Dâvûd Ka'nebi, Nesâi ise Kuteybe b. Sa'id rivâyetini tercih etmiştir." [s. 8] Bunların tamamı genel ifadelerdir. Şayet öyle olmasaydı, zikredilen âlimlerin tamamı belirttiği kişilerin dışındakilerden rivâyet etmiş olurlardı. Yahyâ en-Nîsâbûrî Endülüslüdür, Buhârî ve Müslim'in hocasıdır ve meşhur bir rivâyeti

de yoktur. Bilmeyen birine karışık gelebilir.¹²

el-Muvatta' rivâyetlerinin meşhurlarından biri de Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr b. Veslân b. Şemlel b. Menkâyâ –Berberî kabilelerinden biri olan Masmudê'ye nisbetle- *el-Mesmûdî* (v. 234) nüshasıdır.

Üstad Muhammed Fuâd Abdülübâkî –Allah Teâlâ kendisine rahmet eylesin– “*el-Muvatta'* nüshalarının sayısı on dördtür. Bu nüshaları Abdülhay el-Leknevî *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvatta' i Muhammed*, İmâm eş-Şinkîti de *Delîlu's-sâlik ilâ Muvatta' i'l-İmâm Mâlik* isimli eserinde zikretmişlerdir. Ben de bu iki büyük İmâmın yaptığı gibi bu nüsha sahiplerinin isimlerini zikrediyor ve terceme-i hallerine kısaca yer veriyorum” demiştir.¹³

İmâm Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* İsimli Eserinin Rivâyetleri

Muhaddislerin Ebû Abdullâh el-Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* isimli kitabını, rivâyetlerinin ve nüshalarının farklılıklarını rivâyet etmeleri, muhaddisler göre rivâyet ilmi ve kaidelerine, metinlerin müthiş ezberi, tahkik ve tahrir inceliği ve eleştiride ilmi güvenilirliğe gösterdikleri önem dışında metinlerin tevsiki ve zabtı hususunda eşsiz bir örnek sayılır.

el-Câmi'u's-Sahîh'in Râvîleri

1. Güvenilir muhaddis, âlim Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih b. Bîşr el-Firebrî¹⁴

Öğrencisi Ebû İshâk el-Müstemlî kendisinden nakille el-Firebrî'nin “Muhammed b. İsmâil'in kitabını doksan bin kişi dinledi ancak benden başka rivâyet eden kalmadı” dediğini nakletmiştir.¹⁵ Zehebî ise “Bu doğru değildir.¹⁶ Firebrî'den sonra üç yüz yirmi dokuz yılına kadar yaşayan Ebû Talha Mansûr b. Muhammed el-Bezdevî en-Nesefî rivâyet etmiştir” diyerek bunu reddetmiştir.¹⁷

Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî Firebrî'yi kastederek, “Kitabı Muhammed b. İsmâil'den biri 248 yılında Firebrî'de, diğeri 252 yılında

¹² Şerhu'z-Zürkânî, LXXII, 6-7. Ayrıca; el-İclî, *es-Sikât*, s. 888, İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 938, Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIX, 931-140'daki *el-Muvatta'* rivâyetleri hakkındaki bahislere bakılabilir.

¹³ bkz. *el-Muvatta'* Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Masmûdî rivâyetinin muhakkedimesi (s. ط, د, ح).

¹⁴ Terceme ve kaynakları için bkz. *İfâdetü'n-nesih* s. 10, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 10, *et-Takyîd*, I, 131.

¹⁵ *Târîhu Bağdâd*, II, 9, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 112, *et-Takyîd*, I, 131, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 246 (yetmiş bin).

¹⁶ İmâm Zehebî “Doğru değildir.” sözlerinde belki de İmâm Pezdevî'nin Buhârî'den *Sahîh*'ini rivâyet etmesini, Firebrî'den sonra vefat etmesine ve Firebrî'nin ancak kendi bildiklerini haber vermesine dayanmış olabilir.

¹⁷ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 12.

Buhâra'da olmak üzere iki defa dinlemiştir. 320 yılında Şevvâl ayının bitimine on gün kala vefat etti” dedi.

Ebû Ali İsmâil b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib el-Küşânî Muhammed b. Yûsuf b. Matar'ın “*el-Câm'u's-Sahîh*’i Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil’den Firebr’de 253, 254 ve 255 yılları olmak üzere üç senede dinledi” sözünü işittiğini ifade etmiştir.¹⁸

Bugün semâ yolulya muttasıl olarak *Sahîh-i Buhârî*’ye ulaşan ve doğu ve batıda maruf olan tarîk, Firebrî tarîkidir. Mükemmel oluşu, yakınlığı ve râvîlerinin şöhreti sebebiyle insanlar onun rivâyetine güvenmektedir. Nitekim yanında Buhârî’nin asıl nüshası bulunmaktaydı ve Firebrî’nin ashâbı da bundan nakletmekteydi. Bu da onu güçlendirici bir delil ve doğruluğuna bir şahit olmuştur. Müslümanlar onunla şereflenmiş, icma onun üstüne kurulmuştur. Bu sayede hüccet sayılmış ve bu yol açılmıştır, Elhamdülillâh.¹⁹

es-Sahîh’i Firebrî’den rivâyet edenler²⁰: [s. 9]

1- İmâm, muhaddis, rahhâl, sâdık Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed b. İbrâhim b. Ahmed b. Dâvûd el-Belhî el-Müstemlî.²¹ *es-Sahîh*’i 314 yılında dinlemiştir.

el-Müstemlî, “Tıpkı İbn Yûsuf’un yanında yaptığım gibi Buhârî’nin kitabını aslından istinsah ettim. İbn Yûsuf’un kitabı henüz tamamlamadığını ve temize çekilmemiş pek çok yer olduğunu gördüm. Onların bir kısmı akabinde

¹⁸ *et-Takyid*, I, 133.

¹⁹ *İfâdetü'n-nesih*, s. 18-19.

²⁰ Firebrî’den birçok kişiden rivâyet etti. Aralarında: Ebû Zerin üç hafız hocası Ebû İshâk el-Müstemlî, Ebû Muhammed el-Hammûyî ve Ebû Heysem el-Kuşmihenî; meşhurlardan Firebrî’den kitabını rivâyet edenlerin en üstünü olan Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Nu’aym el-Mervezi el-Fâşânî (v. h. 371), *el-Câmi'u's-Sahîh*’i Basra ve Şîrâz’da rivâyet eden Ebû Ahmed Muhammed b. Yûsuf el-Mekkî el-Cürcânî (v. h. 373) ve *Sahîh-i Buhârî*’yi Firebrî’den son rivâyet eden Ebû Ali İsmâil b. Muhammed b. Ahmed b. Hâcib el-Küşânî vardır.

Hâfız Sa’îd b. Osmân b. es-Seken el-Bağdâdî hakkında Kadî İyâz, “İbnü’s-Seken *Sahîh-i Buhârî*’yi sağlam rivâyet etmiştir. Hadisleri düzensiz, rivâyetleri muhtelif olmakla birlikte, bunları kendisi mutkân kabul etmiştir. Zira bu ve diğer kitaplarda bulunan hadislerden hareketle onları tahkik ve tashih etmiştir. Bu yedi kişi Firebrî’nin meşhur râvileridir. Bunların dışındakiler âlimlerden de gâfillerden de rivâyet etmişlerdir.

Muhammed b. Ömer eş-Şebbûye, Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullâh en-Nu’aymî de Firebrî’den *es-Sahîh*’i rivâyet edenler arasındadır. Aynı şekilde ondan Muhammed b. Hâlid b. el-Hasen el-Firebrî de rivâyet etmiştir. Ebû Süleymân el-Hattâbî, *el-Câmi'u's-sahîh*’i Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî’den sonundaki birkaç hadis eksik olarak rivâyet ettiğini ifade etmiştir. Daha önce adı geçen torunu Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf da kendisinden rivâyet etmiştir. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Ehsiketî de rivâyette bulunmuştur (bkz. *et-Takyid*, I, 131, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 11, *İfâdetü'n-nesih* s. 22-23 ve haşiyeleri).

²¹ Terceme ve kaynakları için bkz. *İfâdetü'n-nesih bi senedi'l-Cami'i's-sahîh*, s. 52, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 11, *İfâdetü'n-nesih*, XVI, 492 *et-Takyid*, I, 220.

hadis kaydetmediği bab başlıkları, bir kısmı da bab başlığı bulunmayan hadislerdi. Biz bunları birbirine ekledik” ifadelerini kullanmıştır.

Ebu'l-Velid ise, “Bu sözlerin doğruluğunu gösteren delillerden biri şudur: Ebû İshâk, Ebû Muhammed, Ebu'l-Heysem ve Ebû Zeyd rivâyetlerini tek bir asıldan istinsah etmişlerdir ve aralarında takdim-tehir farkı vardır. Bu da râvilerden her birinin bu temize çekilmemiş sayfaları kitabın herhangi bir yerine kendi takdirleriyle eklemeleri sonucunda olmuştur. Bu sebeple aralarında hadis bulunmayan peş peşe iki veya daha fazla bab başlığı görebilirsin” demiş ve sözlerine terki vacib ifadeler eklemiştir.²²

Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed el-Ğassânî el-Ceyyânî (v. hicrî 489) İbrâhim b. Ma'kûl'den Ebu'l-Fadl Sâlih b. Muhammed b. Şâzân el-Esbahânî kanalıyla bize nakledildiğinde göre; Buhârî ona Ahkâm Kitabı'nın başından Nesefî'nin *el-Câmi'*den kendisine rivâyet ettiği kısmın sonuna kadar *ed-Dîvân*'ın son kısmının icâzetini verdi. Çünkü İbrâhim en-Nesefî rivâyetinde Firebrî'den gelen *ed-Dîvân*'ın son varaklarında eksiklik var. Nitekim ben bu yerleri kitabımda bildirdim. Bu eksiklik ‘Allah Teâlâ'nın “Allah'ın kelamını değiştirmek istiyorlar” (el-Fetih 15) sözü Babı'ndadır. en-Nesefî bu kabilden dokuz hadis nakletmiştir. Bunların sonuncusu da Hz. Âişe'nin ifk hadisinin bir kısmıdır. Buhârî bu hadisin şahid olarak kullanılabilir bir kısmını ziketmiştir. Bu, Haccâc – en-Nümeyrî – Yûnus – ez-Zührî – isnadıyla birlikte ez-Zührî'nin hocaları – Hz. Âişe kanalıyla tahric ettiği babın dokuzuncu hadisidir. Firebrî de buna ilaveten şunları nakletmiştir: “Kuteybe – Muğîre – Ebu'z-Zinâd – el-A'rec – Ebû Hureyre – Nebi sallalahualeyhivesellem: “Kulum bir kötülük yapmaya niyet ettiğinde bunu onun aleyhine kaydetmeyin” hadisinin başından, Firebrî'nin Buhârî yoluyla *ed-Dîvân*'dan yaptığı naklin sonuna kadar benim kitabımda dokuz varaktır.²³ 376 yılında vefat etmiştir.

2- İmâm, muhaddis, sadûk, müsnid Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Hammûye b. Yûsuf b. A'yen el-Hammûyî Serahs'ın hatîbi.²⁴ *Sahîh-i Buhârî*'yi Firebrî'den [3]16 yılında dinlemiştir. [3]15 yahut [3]14 yılında dinlediği de söylenmiştir.²⁵

el-Câmi'û's-Sahîh'i kendisinden Hâfız Cemâlu'l-İslâm Ebu'l-Hasen ed-Dâvûdî ve Mekke'de ikâmet eden Hâfız Ebû Zer el-Herevî –Allah Teâlâ onları şereflemdirsin– rivâyet etmiştir.

el-Hammûyî'nin içerisinde *es-Sahîh*'in bablarını ve her babın içerisinde yer

²² *İfâdetü'n-nesih* s. 26. İbn Hacer bu sözü serdettikten sonra Bâcî'nin “Buna, belde halkının benden tercüme, akabinde gelen hadis ve bundan kaynaklanan caiz olmayacak zorlama teviller gibi mükellefiyetlerini bir araya getiren bir mana istemeleri üzerine burada yer verdim” sözünü nakletmiştir.

²³ *İfâdetü'n-nesih* s. 19-21.

²⁴ Terceme ve kaynakları için bkz. *İfâdetü'n-nesih* s. 29, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 492.

²⁵ *et-Takyîd*, II, 36, *İfâdetü'n-nesih* s. 18, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 492.

alan hadisleri saydığı müstakil bir cüzü vardır. Bu cüzü Şeyh Muhyiddin en-Nevevi *Sahîh-i Buhârî* şerhinin başına almıştır. Hadisi 730 yılında Ebu'l-Abbâs el-Haccâr nezdinde âli olarak nakledilirdi. 381 yılında vefat etti.²⁶

İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*'yi senediyle birlikte 'Ebu'l-Vakt Abdu'l-evvel'²⁷ b.

²⁶ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 394.

²⁷ 465 yılında Cemâlu'l-İslâm Ebu'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed ed-Dâvûdî'den *es-Sahîh*'i, Dârimî'nin kitabını ve *Müntehabu Müsnedi Abd b. Humeydî*'i dinledi. Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî kendisine ait *Erba'înu'l-buldân* kitabında şöyle söylemiştir: "Şeyhimiz rihletü'd-dünya, müsnedü'l-asr Ebu'l-Vakt'e rihle yaptığım da Allah Teâlâ ona, Kirman beldesinin öte tarafında ulaşmayı nasip etti. Ona selam verdim, onu öpüp önüne oturdum. Bana 'Seni beldelere getiren nedir?' dedi. Ben de 'Hedefim sendin. Allah'dan sonra dönüp dolaşıp gideceğim kişi sensin. Bereketine ve âli isnadına erişmek için kalemlimle bana ulaşan hadislerini yazdım ve ayaklarımla sana koştum.' dedim. 'Allah sana ve bize rızasını kazanmayı nasip etsin, bütün çaba ve amaçlarımızın kendisi için olmasını sağlasın. Eğer sen beni gerçekten tanısaydın selam verip önüme diz çökmezdin.' dedi. Sonra uzun uzun ağladı ve yanına bulunanları da ağlattı. Sonra 'Allah'ım bizi güzel örtüne bürü. Örtünün altında bizden razı olacağın şeyler olsun. Evladım, on yaşındayken *es-Sahîh*'i dinlemek için babamla birlikte yürüyerek Herat'tan Büşenc'de ed-Dâvûdî'nin yanına gittiğimi biliyorsun. [Yolculuk esnasında] Babam ellerime iki taş koydu ve 'Bunları taşı.' dedi. Babamın korkusundan taşları elimde tutarak yürüyordum. Babam beni gözetliyordu. Yorulduğumu görünce taşın birini atmamı söyledi, ben de attım. Yüküm hafifledi. Yorulduğumu görene kadar yürüdüm. 'Yoruldu mu?' dedi, ondan korktuğum için 'Hayır.' dedim. 'niçin yürüyemiyorsun? dedi. Bunun üzerine bir süre önünde hızlıca yürümeye başladım. Sonra yoruldu ve babam diğer taşı alıp attı. Yorulana kadar tekrar yürüdüm. Yorulunca beni alıp taşıdı. Bir grup çiftçiyle ve diğer kimselerle karşılaştık. 'İzin ver de şu çocuğa ve sana Büşenc'e kadar binek temin edelim.' dediler. Babam, 'Resûlüllâh sallallahualyhivesellem'in hadisleri için çıktığımız yolda bineğe binmekten Allah'a sığınırım. Bilakis yürüyeceğiz. Yorulduğunda Resûlüllâh sallallahualyhivesellem'in hadislerine saygıdan ve sevap umarak onu başımda taşıdım' diye cevap verdi. Bunun neticesinde onun hüsn-ü niyeti sebebiyle bu ve diğer kitapların semâ'ından çok istifade ettim. Akranlarımdan benden başka kimse kalmadı. Öyle ki başka şehirlerden bana heyetler gelmeye başladı. Sonra arkadaşımız Abdu'l-Bâkî b. Abdu'l-Cebbâr el-Herevî'ye bana tatlı ikram etmesini işaret etti. 'Efendim, Ebu'l-Cehm'in cüzünü okumak bana tatlı yemekten daha hoş gelir' dedim. Tebessüm etti ve 'Yemek girdiğinde keklam çıkar' dedi. İçinde tatlı bulunan kabı ikram etti, biz de yedik. Sonra cüzü çıkarıp ondan asıl nüshayı getirmesini istedim, getirdi. 'Korkma, hırs da yapma. Zira ben benden hadis dinleyen pek çok kişiyi mezara gömdüm. Allah'tan selamet iste' dedi. Cüzü ona okudum ve bundan dolayı mutlu oldum. Allah *es-Sahîh* ve diğer kitapları defalarca dinlemeyi nasip etti. Bağdat'ta Zilkade ayının Salı gecesi vefat edene kadar sohbet ve hizmetinde bulundum." – Kannatimizce ayın altısında gündüz vakti vefat etti. - Şöyle devam etti: "Onu Şünûziyye'ye defnettik. Bana 'Beni hocalarımın ayakları altına Şünûziyye'ye göm' dedi. Ölüm hali gelince onu göğsüme yasladım. O zikre çok bağlı birisiydi. Muhammed b. el-Kâsım es-Sûfî yanına girdi, üzerine kapandı ve dedi ki: 'Efendim, Nebi sallallahualyhivesellem "Son kelamı la ilâhe illallah olan cennete girer" buyurmuştur' dedi. Yanına ona doğru kaldırarak "Keşke kavmim Rabbimin beni bağışlayıp, değer verilen kullar arasına aldığı bilseydi."(Yasin 62-72) ayetini okudu. Dehşete düşmüştü. Ashâb'dan gelen kimdi? Surenin sonuna kadar ayetleri okumaya devam etti. 'Allah, Allah, Allah' dedi ve kilimin üzerinde otururken vefat etti." Zehebî "Şevval ayında Bağdat'a geldi. Bir yıl bir ay kaldı. Asıl nüshaları yanındaydı, onlar-

İsâ b. Şu'ayb es-Siczî (v. hicrî 355) – Ebu'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed²⁸ b. Muhammed b. el-Muzaffer ed-Dâvûdî el-Büşencî²⁹ (v. hicrî 764) – Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî – Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih el-Firebrî – el-Buhârî' tarikiyle rivâyet etmiştir.³⁰

3- Sika muhaddis Ebu'l-Heysem Muhammed b. Mekkî b. Zür'a el-Küşmihenî.³¹

[s. 10] *Sahîh-i Buhârî*'yi Ebû Abdullâh el-Firebrî'den defalarca nakletmiştir. *es-Sahîh*'i dinlemek için kendisine rihleler yapılyordur çünkü Merv'de bu kitabı Firebrî'den rivâyet eden son kişiydi. Sonrasında kitabı Firebrî'den Küşâniye'de rivâyet eden Ali el-Küşânî kaldı. Merv'de Ebu'l-Heysem'den önce Şeyh İmâm Ebû Zeyd el-Fâşânî'den dinliyordu, o vefat edince Ebû Ali eş-Şebbûyi'den, o vefat edince de Ebu'l-Heysem'den dinlediler. Ebu'l-Heysem beldeye 308 yılında yerleşti, kitap kendisine 309 yılının ilk aylarında Abdullâh Mescidi'nde okundu ve ondan da kitabı pek çok kişi dinledi. Ebu'l-Heysem Arefe günü 389 yılında vefat etti, mezarı Küşmihen'dedir.³²

Ondan *es-Sahîh*'i rivâyet edenler arasında; Ebû Zer Abd b. Ahmed el-Hevri, Şeyhu'l-Kurrâ Ebû Abdullâh Muhammed³³ b. Ali b. Hasen el-Habbâzî el-Cürçânî (v. hicrî 449) –O, *es-Sahîh*'i hem Ebu'l-Heysem'den hem de Ebû Sehl el-Hafsî'den rivâyet etmiştir.–, Müsnidu Horasan Fakîhu'l-Harem İmâm Ebû

dan hadis naklediyordu. Ahmed b. Sâlih el-Cilî'nin kitabında 'Şeyhimiz Ebu'l-Vakt 553 yılında 6 Zilkâde Pazar gece yarısı vefat etti. O, görüşleri itibarıyla müstakim, pratik zekâli idi. Onun yaşında onun senedi gibisini görmedim. ed-Dâvûdî ve diğer hocalarından dünyada rivâyette bulunan son kişiydi' ifadeleri yer alır" demiştir.

Bu hikâyeyi içerdiği ibret ve öğütten dolayı uzunca zikrettim. Allah Teâlâ'dan bizi ve bizden önce iman eden kardeşlerimizi bağışlamasını, söz ve amellerimizde ihlâs ihsan etmesini istiyorum.

²⁸ *Sahîh-i Buhârî*'yi 381 yılında Ebû Muhammed b. Hammûye'ye [okunurken] dinledi. (*İfâdetü'n-nesih*, s. 127) Ebu'l-Hasen Abulğaffâr b. İsmâil, "*es-Sahîh*'i Ebû Sehl el-Hafsî'den semâ yoluyla aldım. ed-Dâvûdî de icâzetini verdi. Dâvûdî'nin icâzeti Hafsî'den semâ' etmekten bana daha hoş gelir" demiştir (Terceme ve kaynakları için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 422).

²⁹ Hâfız İbn Hacer "Bize göre Dâvûdî'nin rivâyeti sayı bakımından rivâyetlerin en üstünüdür" demiştir. *Fethü'l-bârî*, I, 6-7. Senedini de zikretmiştir.

³⁰ *el-Mecme'u'l-müesses*, I, 19-29, II, 280 ve II, 960.

³¹ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 110, *İfâdetü'n-nesih*, s. 36, İsmi başında dammeli ze, sonra noktasız fethali ra ile عَزَّ şeklinde kaydeden odur. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 491. عَزَّ şeklinde yazmıştır.

³² *et-Takyîd*, I, 111-113, *İfâdetü'n-nesih*, s. 38, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 491.

³³ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, XII, 84 *es-Sahîh*'i dinlemek için el-Küşmihenî'ye gitmiş, ona okunurken dinlemiştir' (*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 44).

Abdullâh Muhammed³⁴ b. el-Fadl b. Ahmed el-Ferâvî (v. hicrî 530), Ebû Sehl³⁵ Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh³⁶ el-Mervezî el-Hafsî (v. hicrî 466), Muhammed³⁷ b. Mûsâ b. Abdullâh es-Saffâr Ebu'l-Hayr İbn Ebû 'İmrân (v. hicrî 471) vardır. Ebu'l-Hayr İbn Ebû 'İmrân, *es-Sahîh*'i döneminde âli isnadla rivâyet eden son kişidir. Kitabı Ebu'l-Heyssem el-Küşmihenî'den bizzat nakletmiştir.

İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*'yi senediyle birlikte 'Ebû Mektûm İsâ³⁸ b. Ebû Zer Abd b. Ahmed el-Ensârî el-Herevî (v. hicrî 479) – Babası Şeyhu'l-Harem Ebû Zer Abd³⁹ b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh el-Ensârî İbnu's-Semmâk diye bilinen el-Horasânî el-Herevî el-Mâlikî (v. hicrî 434)⁴⁰ – üç şeyh⁴¹; Ebû İshâk el-müstemli, Ebû Muhammed es-Serahsî ve Ebu'l-Heyssem el-Küşmihenî - Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih el-Firebrî – el-Buhârî' tarîkiyle rivâyet etmiştir.⁴²

İbn Hacer, "Bize göre rivâyetlerin en sağlamı, rivâyetler konusundaki zabtı ve siyaklarındaki ihtilâflarla temeyyüz etmesi sebebiyle Ebû Zer'in üç hocasından yaptığı rivâyettir" demiştir.⁴³ Hâfız İbn Hacer senediyle birlikte Harem'in komşusu Şeyh Âlime Ümmü'l-Kirâm Kerime bint Ahmed b. Muhammed b. Hâtim el-Mervezî – el-Küşmihenî tarîkiyle de nakletmiştir.⁴⁴

³⁴ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 100, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 615.

³⁵ Nişâbur'a geldi. *es-Sahîh*'i Merv'de el-Küşmihenî'den semâ'ı zâhir olmuştur. Kanaatimce kitabı ondan son nakleden kişidir. Merv'de şeyhler kendisinden kitabı dinlemişlerdir. Nişâbur'a yönlendirilmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde kendisine *es-Sahîh* okunmuştur. Nizamül-mülk ona hürmet göstermiş, bu iş bittiğinde de aynı hürmetle onu Merv'e göndermiştir (*et-Takyîd*, I, 37. Ayrıca terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 244).

³⁶ Bazı kaynaklarda Ubeydullah diye geçer.

³⁷ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 108, 382.

³⁸ Buhârî'yi babasından 477 yılının aylarında rivâyet etmiştir. (*et-Takyîd*, II, 371) Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, II, 371 (215), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 171.

³⁹ Müstemli, Hammûyi ve Küşmihenî'den semâ' etmiştir. Onlara Buhârî için ısrarla gidip gelmiştir. Hammûyi'den 373 yılında Herat'ta dinlemiş, Müstemli'den 374 yılında Belh'de, Küşmihenî'den de 389 yılında Küşmihen'de semâ' ve kıraat yoluyla almıştır. (*İfâdetü'n-nesih*, 24014) Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 445, *İfâdetü'n-nesih*, 93.

⁴⁰ Endülüslüler ona okurken pek çok kişi dinlemiştir. Bugün Mağrib'de bilinen, râvîlerin güvendiği ona ulaşan tarîklerin en meşhurlarından biri, Kadı Ebu'l-Velid el-Bâcî, Ebu'l-Abbâs el-Uzrî, Ebû Abdullâh b. Şureyh el-Mukri', Ebû Abdullâh b. Manzûr rivâyetidir. (*İfâdetü'n-nesih*, s. 54.)

⁴¹ İbn Haber'in Ebû Zer'in üç hocasından rivâyetinin tarîki için bkz. *Fethu'l-bârî*, I, 6-7.

⁴² *el-Mecme'u'l-müesses*, II, 301.

⁴³ *Fethu'l-bârî*, I, 7.

⁴⁴ *el-Mecme'u'l-müesses*, II, 77. *es-Sahîh*'i bir defa mevsim günlerinde Ebû Bekr el-Hatîb kıraatıyla olmak üzere pek çok defa rivâyet etmiştir. Rivâyet ettiğinde de asıl nüshasıyla mukabele ederdi. Ebu'l-Ğanâim en-Nersî, "Kerime bana *es-Sahîh* nüshasını çıkarttı. Hızasına

4- Sika faziletli Şeyh Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbûye eş-Şebbûy el-Mervezî.⁴⁵ *es-Sahîh*'i Ebû Abdullâh el-Firebrî'den 316 yılında dinlemiş, 378 yılında Merv'de rivâyet etmiştir. Kitabı kendisinden el-'Ayyâr diye bilinen Ebû Osmân Sa'îd b. Ahmed b. Muhammed b. Nuaym b. İşkâb en-Nisâbüri es-Sûfî (v. hicrî 457) nakletmiştir.⁴⁶

İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*'yi senediyle birlikte 'el-Ayyâr – Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbûye - Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih el-Firebrî – el-Buhârî' tarîkiyle rivâyet etmiştir.⁴⁷

5- İmâm Hâfız büyük Mücevvid Bağdat asıllı Ebû Ali Sa'îd b. Osmân b. Sa'îd b. es-Seken el-Misrî el-Bezzâz. *es-Sahîh*'i Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî'den Horasan'da dinlemiştir. *es-Sahîh*'i Mısır'a götürüp orada rivâyet eden ilk kişidir. 353 yılında vefat etmiştir.⁴⁸

es-Sahîh'i kendisinden İmâm Allâme Endülüs'ün âlimi Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Esed el-Cühenî et-Tuleytulî el-Mâlikî el-Bezzâz⁴⁹ rivâyet etmiştir.

İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*'yi senediyle birlikte 'Hâfız Ebû Ali el-Huseyn b. Muhammed el-Ceyyânî –Kendisine ait Takyîdu'l-mühmel kitabında- Kadı Ebû Ömer Ahmed b. Yahyâ b. el-Hazzâ' (kıraat yoluyla) ve Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdu'l-Ber el-Hâfız (icâzet yoluyla) – sika ve zabt sahibi olan Ebû Muhammed el-Cühenî' tarîkiyle rivâyet etmiştir.⁵⁰ [s. 11]

3- Şeyh İmâm Müftü zühd sahibi önder Şafîî şeyhi Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed el-Mervezî.⁵¹

Hatîb, "Ebû Zeyd Bağdat'ta rivâyet etti, sonra Mekke'ye yerleşti ve *es-Sahîh*'i orada nakletti. Kendisi bu kitabı rivâyet edenlerin en üstünüdür" demiştir.

Ebû Zeyd'e Firebrî ile ne zaman görüştüğü sorulunca "318 yılında" diye cevap verdi.⁵²

Zehebî, "[*es-Sahîh* râvîleri arasında] En çok rihle yapandır. Nitekim *es-*

oturduğum, yedi varak yazdım ve ona okudum. Kendi başıma muaraza etmek istiyordum. Dedi ki: 'Hayır, benimle muaraza yap.' Ben de onunla yaptım (bkz. *et-Takyîd*, II, 423, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 332).

⁴⁵ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 77, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 324.

⁴⁶ *et-Takyîd*, I, 77-87, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 324 ve *et-Takyîd*, II, 2 (el-Ayyâr'ın terceme-i hâli), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 68.

⁴⁷ *el-Mecme'u'l-müesses*, I, 533. Ayrıca bkz. *Fethu'l-bârî*, I, 6-7.

⁴⁸ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 911.

⁴⁹ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 87.

⁵⁰ *Fethu'l-bârî*, I, 6.

⁵¹ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Târih-u Bağdâd*, I, 413, *et-Takyîd*, I, 53, *es-Siyer*, XVI, 313.

⁵² *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 513.

Sahîh'i pek çok yerde rivâyet etmiştir” demiştir.⁵³

Ebû Zeyd 371 yılında vefat etti.

4- İmâm Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf b. Mekkî el-Cürcânî.⁵⁴

el-Câm'u's-Sahîh'i Firebrî'den nakletti. Kitabı ondan Bağdat'ta da rivâyet etti. Rihleleri; Irak, Mısır, Şam, Horasan ve Mâveâünnehir'e olmuştur. *Sahîh-i Buhârî*'yi Firebrî'den Basra ve Şiraz'da da rivâyet etmiştir. İsfahan'a geldi ve orada da kendisinden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i dinlendi. 373 veya 374 yılında vefat etti.

2. İmâm Hâfız Fakîh Kadı Ebû İshâk İbrâhim b. Ma'kul b. el-Haccâc Nehşeb de denilen Nesef bölgesinin kadısı en-Neseî.

Zehebî, “*Sahîh-i Buhârî*'yi o da rivâyet etti” demiştir.

295 yılında vefat etti.⁵⁵

Hâfız İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*'nin en-Neseî rivâyetini kendisine kadar senediyle birlikte 'Ebû Ali el-Ceyyânî'ye kadar senediyle' diyerek, 'el-Hakem b. Muhammed – Ebu'l-Fadl Îsâ b. Ebû 'İmrân el-Herevî (Bir kısmını semâ', kalanını icâzet yoluyla almıştır.) – Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî' tarikiyle rivâyet etmiştir.⁵⁶

İbn Hacer, “*el-Câmi*'in Buhârî'den icâzetle rivâyet ettiği birkaç varakını elde edememiştir. Bu hususa Ebû Ali el-Ceyyânî *Takyîdu'l-mühmel* kitabında dikkat çekmiştir” demiştir.⁵⁷

3. İmâm Muhaddis Sadûk Ebû Muhammed Hammad b. Şâkir b. Seviye en-Neseî.⁵⁸

el-Müstağfirî, “*el-Câmi*”i Muhammed b. İsmâil'den rivâyet etti. Sika ve güvenilirdir” demiştir.

311 yılında vefat etti.

Hâfız İbn Hacer *es-Sahîh*'i senediyle birlikte⁵⁹ 'el-Hâkim Ebû Abdullâh

⁵³ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 313.

⁵⁴ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Târihu Bağdâd*, III, 222, *el-Ensâb*, III, 322 (el-Cürcânî), *et-Takyîd*, I, 201.

⁵⁵ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 394, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, 111(25).

⁵⁶ *Fethu'l-bârî*, I, 7.

⁵⁷ *Fethu'l-bârî*, I, 5. Bu sayfaların açıklaması daha önce geçti.

⁵⁸ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 413, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 5.

⁵⁹ *Fethu'l-bârî*, I, 7.

Muhammed⁶⁰ b. Abdullâh b. Muhammed en-Nîsâbüri – İmâm Ebû Sa‘îd Ahmed⁶¹ b. Muhammed b. Rumejh b. ‘Asame en-Nesevî el-Mervezî⁶² (v. hicrî 357)’ tarikiyle nakletmiştir.

4. Büyük Şeyh Müsnid Bezde Köyünün reisi Ebû Talha Mansûr⁶³ b. Muhammed b. Ali b. karîne b. Seviye el-Bezdi (el-Bezdevî de denir.) en-Neseî.

İbn Mâkûlâ, “Muhammed b. İsmâil’den *el-Câm‘u’s-Sahîh*’i rivâyet etti. Kitabı rivâyet eden son kişidir ve sikadır” demiştir.⁶⁴

Hâfız Ca‘fer el-Müstâğfirî, “Kitabı dinlediğinde küçük olması sebebiye rivâyetini zayıf buluyorlar ve diyorlar ki: ‘Semâ ‘ı Emiru’l-müminin Tûyen reisi Ca‘fer b. Muhammed’in hattıyla bulunmuştur. Kitabın tamamını da Hammad b. Şâkir’in asıl nüshasından okumuştur” demiştir.

[s. 12] Memleketindeki insanlar ondan kitabı dinlemişlerdir ve döneminde kendisine rihleler yapılmıştır. 329 yılında vefat etti.⁶⁵ Hâfız İbn Hacer *es-Sahîh*’i ondan senediyle Ahmed b. Abdulazîz tarikiyle⁶⁶ nakletmiştir.

5. İmâm Kadı Ebû Abdullâh el-Huseyn b. İsmâil el-Mehâmîlî (v. hicrî 330).⁶⁷

Hâfız İbn Hacer, “Ondan sonra (yani: el-Bezdevî’den sonra) yaşadı. Kadı el-Huseyn b. İsmâil el-Mehâmîlî, Bağdat’ta Buhârî’yi dinleyenler arasındadır, ancak *el-Câm‘u’s-Sahîh*’i yoktur. Çünkü kitabı ondan imla meclislerinde Bağdat’ta Buhârî’nin geldiği son mertebede dinlemiştir. *es-Sahîh*’i mezkûr el-Mehâmîlî tarikiyle rivâyet eden büyük bir hata yapmış olur” demiştir.⁶⁸

Mağriblilerin *el-Câm‘u’s-Sahîh*⁶⁹ rivâyetine gelince İmâm Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Ümevî el-İşbilî (v. hicrî 575) *el-Fihrist* kitabında onu zikretmiş ve “İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî’nin musannefinin tam adı *el-Câm‘u’l-müsnedü’s-Sahîhu’l-muhtasar*

⁶⁰ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a ‘lâmi’n-nübelâ*, XVII, 261.

⁶¹ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, I, 102, *Siyeru a ‘lâmi’n-nübelâ*, XVI, 961.

⁶² İmâm el-Hâkim ‘Doğumu Merv’de olmuştur. Sonra Irak’a, oradan da yaşı ilerlediği zaman 350 yılında Horasan’a geçmiştir. Yahyâ b. Subeyh mescidinde onun için bir meclis akdettim. Ona Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’ini okudum. İnsanlar da katıldılar.’ demiştir. *et-Takyîd*, I, 202(681).

⁶³ Terceme ve kaynaklar için bkz. *et-Takyîd*, II, 852, *Siyeru a ‘lâmi’n-nübelâ*, XV, 972.

⁶⁴ *el-İkmâl*, VII, 342.

⁶⁵ *el-Ensâb*, III, 99, *et-Takyîd*, II, 952, *Siyeru a ‘lâmi’n-nübelâ*, XV, 972.

⁶⁶ *Fethu’l-Bârî*, I, 7.

⁶⁷ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a ‘lâmi’n-nübelâ*, XV, 852.

⁶⁸ *Fethu’l-Bârî*, I, 5, Ayrıca bkz. Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, I, 83-93.

⁶⁹ bkz. Kadı İyaz, *el-Ğunye* 22-53 (no 2), *İfadetu’n-nesîh*, 65-411.

min umûri Rasûlillâh –sallalahualeyhivesellem- ve sünenihî ve eyyamih’dir” demiştir.

Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Hâfız –Allah rahmet eylesin- rivâyetini ise şeyhimiz el-Hatîb Ebu’l-Hasen Şureyh⁷⁰ b. Muhammed b. Şureyh el-Mukri’ -Allah rahmet eylesin- bana hem kıraat hem semâ yoluyla defalarca şu isnadla rivâyet etti: “Bana Babam⁷¹ -Allah rahmet eylesin- (semâ yoluyla) ve Ebû Abdullâh Muhammed⁷² b. Ahmed b. Îsâ b. Manzûr el-Kaysî -Allah rahmet eylesin- (semâ yoluyla), onlara Ebû Zer Abd. b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (semâ yoluyla) rivâyet etti. Muhammed b. Şureyh ‘Onu 404 yılında Mescid-i Haram’da Bab-ı Nedve’nin yanında dinledim.’, İbn Manzûr ‘Onu 431 yılında Mescid-i Haram’da Bab-ı Nedve’nin yanında dinledim. Kitap ona ikinci kez kıraat yoluyla okunduğunda ben de dinliyordum. 431 yılının Şevval ayında Mescid-i Haram’da Bab-ı Nedve’nin yanında Ebû Zer’in asıl nüshasına bakıyor, ben de kitabımı tashih ediyordum.’ demiştir. Onlara da Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî 373 yılında Herat’ta, Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed b. İbrâhim el-Müstemlî 374 yılında Belh’de ve Ebu’l-Heysen Muhammed el-Mekkî b. Zürâ’ el-Küşmîhenî 387 yılında Belh’de, onların hepsine Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih b. Bişr el-Firebrî, ona da Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî el-Cu’fî rivâyet etmiştir.”⁷³

İbnu’s-Seken rivâyetini de şeyhimiz Ebu’l-Hasen Yûnus⁷⁴ b. Muhammed b. Muğş -Allah rahmet eylesin- bana kıraat yoluyla şu isnadla rivâyet etti: “Bana Kadı Ebû Ömer Ahmed⁷⁵ b. Muhammed b. el-Hazzâ’ et-Temîmî (Ebû Ali el-Ceyyânî⁷⁶ ona kıratı esnasında semâ ettim), ona Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Esed el-Cühenî (394 yılında kıraat yoluyla), ona Ebû Ali Sa’îd b. Osmân b. es-Seken el-Hâfız (343 yılında Mısır’daki evinde), ona

⁷⁰ Tam adı, mukri’ ve muhaddislerin şeyhi, İsbiliyye Hatibi Ebu’l-Hasen Muhammed b. Şureyh b. Ahmed b. Şureyh b. Yûsuf b. Şureyh er-Ruaynî el-İşbîlî el-Mâlikî’dir. Hicrî 539 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *İfadetu’n-nesih*, s. 66-85), -es-Sahih’i rivâyeti, hocaları ve talebeleriyle alakalı şeyleri zikretmiştir (*Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XX, 241).

⁷¹ O, döneminde kâriilerin İmâmı olan Ebû Abdullâh’dır. Hicrî 675 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *İfadetu’n-nesih*, s. 51-57, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XVIII, 554).

⁷² İmâm mutkin muhaddis Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Îsâ b. Muhammed b. Manzûr b. Abdullâh b. Manzûr el-Kaysî el-İşbîlî (v. h. 469) (Terceme ve kaynaklar için bkz. *İfadetu’n-nesih*, s. 46-50, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XVIII, 389).

⁷³ İbn Hayr, *Fihrist*, s. 94.

⁷⁴ Hicrî 532 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* 20/123).

⁷⁵ Hicrî 467 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XVIII, 344).

⁷⁶ *Takyîdu’l-mühmel* kitabının müellifi, İmâm hafız mücevvid hucet münekkit Endülüs muhaddisi Ebû alî el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî el-Ceyyânî. Hicrî 498 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, 148).

Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih b. Bişr (Firebr'in Buhârâ bölgesinde), ona da Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Buhârî el-Cu'fi (253 yılında) rivâyet etmiştir.”

el-Asîlî rivâyetini ise Şeyh Fakîh Ebu'l-Kâsım Ahmed⁷⁷ b. Muhammed b. Bakîy -Allah rahmet eylesin- bana kıraat yoluyla ve Şeyh Fakîf Ebu'l-Hasen Yûnus b. Muhammed b. Muğîs bana tamamını semâ ve münaleve yoluyla şu isnadla rivâyet ettiler: “Bize İbnü't-Tallâ' diye bilinen Muhammed b. Yahyâ el-Bekrî'nin mevası Fakîh Ebû Abdullâh Muhammed⁷⁸ b. Ferec rivâyet etti. İbn Bakîy: 'Ondan tamamını semâ yoluyla aldım.', İbn Muğîs ise 'Kitabın çoğunu kıraat, kalanını icâzet yoluyla rivâyet etti. Tamamını ise 423 yılında Fakîh Ebû Abdullâh Muhammed⁷⁹ b. Abdullâh b. Sa'îd b. Âbid el-Meâfir'den, 383 yılında da Ebû Muhammed Abdullâh⁸⁰ b. İbrâhim el-Asîlî'nin kıraatiyle dinledim.' demişlerdir. “Ebû Zeyd Muhammed⁸¹ b. Ahmed el-Mervezî'ye 353 yılında Mekke'de okudum” demiştir. Ebû Muhammed el-Asîlî de, “Aynı şekilde 359 yılının Safer ayında Bağdat'ta Ebû Zeyd'den dinledim. Bir kısmını o okudu, bir kısmını ben okudum. Böylece musannefin hepsi tamamlanmış oldu” demiştir. Ona Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî 318 yılında, ona da Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî 253 yılında rivâyet etti.”

el-Asîlî dedi ki: “Kitabı Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf el-Cürçânî'ye okudum, ona Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî, ona da Muhammed b. İsmâil el-Buhârî rivâyet etti.”

Aynı şekilde bu rivâyeti bana Şeyh Ebû Muhammed⁸² b. Attâb -Allah rahmet eylesin- (bana yazdığı icâzet izniyle) rivâyet etti. Ona da daha önce adı geçen Fakîh Ebû Abdullâh Muhammed b. Âbid (kendi el yazısıyla yazdığı icâzet izniyle), ona da Ebû Muhammed el-Asîlî önceki isnadla rivâyet etmiştir.

[s. 13] Daha önce zikir geçen Ebû Zeyd el-Mervezî rivâyetini bana Şeyhimiz

⁷⁷ Hâfız Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Mahled b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Baki b. Mahled Yezîd el-Kurtubî el-Mâlikî (v. h. 235) (Tercemesi için bkz. *es-Sîle*, s. 79-80(174), *Şezerâtü'z-zeheb*, IV, 98).

⁷⁸ Hicrî 497 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 199).

⁷⁹ Hicrî 439 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 614).

⁸⁰ Hicrî 392 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 560).

⁸¹ *Sahîh-i Buhârî*'yi Firebrî'den rivâyet eden Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Muhammed el-Mervezî. Hatîb, “Ebû Zeyd Bağdat'ta rivâyet etti, sonra Mekke'ye yerleşti ve *es-Sahîh*'i orada nakletti. O, kitabı nakledenlerin en yücesidir. Hicrî 371 yılında vefat etti.” Demiştir (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 313).

⁸² Şeyh allâme muhaddis sadûk müsnid-i Endülüs Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. Attâb b. Muhsin el-Kurtubî. Hicrî 520 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 514).

Kadı Ebû Mervân Abdu'l-Melik b. Abdu'l-Azîz el-Lahmî el-Bâcî -Allah rahmet eylesin- de rivâyet etmiştir. Çoğunluğunu semâ, bir kısmını da münavele yoluyla yaptığı rivâyetin isnadı şöyledir: “Bana babam, amcalarım Ebû Ömer Ahmed ve Ebû Abdullâh Muhammed ve amcaoğlum çok namaz kılan Ebû Muhammed Abdullâh b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh, onların hepsine Fakîh Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh rivâyet etmiş, ona da babası Buhârî'nin kitabını Mısırlı sika bir âlimden yazmış ve kendisi babasının o âlime kıraatini dinlemiştir. İsnadın devamı 'Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî - Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî - Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî şeklindedir.

el-Kâbisî rivâyetini de bana Şeyh Ebû Muhammed b. Attâb -Allah rahmet eylesin- icâzet yoluyla, ona Ebu'l-Kâsım Hâtim b. Muhammed et-Tarâbulusî kıraat yoluyla, ona Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Muhammed b. Halef el-Kâbisî el-Fakîh, ona Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî önceki senedle rivâyet etmiştir.

Bu rivâyeti bana Şeyh Ebû bekr Muhammed b. Ahmed b. Tahir el-Kaysî ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdulazîz el-Lahmî ve onlardan başka hocalarım da -Allah hepsine rahmet eylesin- şu tarikle rivâyet ettiler: “Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî el-Ceyyânî -Allah rahmet eylesin- ('Ebu'l-Kâsım Hâtim b. Muhammed et-Tarâbulusî'ye -Allah rahmet eylesin- defalarca okudum' demiştir.) - Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Muhammed b. Halef el-Kâbisî el-Fakîh - Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî - Ebû Abdullâh el-Firebrî - el-Buhârî-Allah rahmet eylesin.-”

en-Nesefî rivâyetini ise bana Şeyh Ebû bekr Muhammed b. Ahmed b. Tahir el-Kaysî, ona Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî, ona el-Âsî Hakem b. Muhammed b. Hakem el-Cüzâmî icâzet yoluyla, ona Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ebû 'İmrân el-Herevî Mekke'de 382 yılında bir kısmını semâ kalanını icâzet yoluyla, Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. İsmâil el-Hayyâm el-Buhârî, ona İbrâhim b. Ma'kûl b. el-Haccâc en-Nesefî, ona da el-Buhârî rivâyet etmiştir.

Ebû Ali, “Bize Ebu'l-Fadl Sâlih b. Muhammed b. Şâzân el-Esbehânî'den, ona Ebû İshâk İbrâhim b. Ma'kûl en-Nesefî'den rivâyet edildi. Ki Buhârî, Nesefî'ye *ed-Divân*'ın sonunun icâzetini vermiştir. Çünkü Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî rivâyetinde kitabımdaki bazı yerlere benim nüshamdan dokuz varak kadar ziyade vardır. Bunları kitabımın ilgili yerlerinde belirttim” demiştir. Yine Ebû Ali, “Bu rivâyetlerin hepsi birbirine yakındır. Ebû Zer rivâyetine en yakın olanı ise Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin Ebû zeyd el-Mervezî'den yaptığı rivâyettir” sözlerini sarf etmiştir.⁸³

el-Buhârî'nin Nüshaları: Nüshaları on dört tanedir. Birincisi, muhaddise

⁸³ İbn Hayr, *Fihrist*, 94-98.

Kerime bint Ahmed'e aittir. Diğer nüsha vasıtasız şekilde Buhârî'nin öğrencisi olan İbrâhim b. Ma'kûl en-Nesefî, Hammâd b. Şâkir ve Horasan asıllı Hâfız Şemsüddin es-Sağânî isimlerinde üç Hanevî nüsha sahibine aittir.

Bana göre bu iki nüsha arasında itibara şayan olanı es-Sağânî nüshasıdır. Çünkü es-Sağânî, "Musannife -Allah rahmet eylesin- okunan nüshadan bana nakletti" ifadesini kullanmıştır. Ancak Hâfız -Allah rahmet eylesin- bunda bir üstünlük görmez ve diğer nüshalara yaptığı gibi muamele ederdi. Günümüzde ise Kastallânî nüshasına itimad etmek gerekir. Çünkü o, döneminin mahir âlim ve hafızı Şerefuddîn el-Yûnînî nüshasını esas almıştır. Ayrıca bir defasında Sultan *Buhârî*'yi harekeletmek istemiş ve dönemin faziletli âlimlerini toplamıştı. Bunun üzerine el-Yûnînî hadis metinlerini tashih etmiş, *Elfiye* müellifi İbn Mâlik de harekeleme işlemini yapmıştır.

Kastallânî, "Yûnînî nüshasının ilk yarısını buldum ve şerhimde onu esas aldım. İkinci yarısını ise ancak otuz yıl sonra bulabildim. Şerhin kalan yarısında da onu esas aldım. Biliniz ki nüshaların değişmesiyle beraber maksat da değişebilir" ifadelerini kullanmıştır. Belki de kastı, 'İnsanlar musannifden -Allah rahmet eylesin- aldıklarında hadislerin asıllarını alırlar da hususiyetlerini heder ederler, onu keyfi zannedip diledikleri gibi reddederler. Allah en iyi bilendir.⁸⁴

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin *Sahîh*'inin Rivâyetleri:

Sahîh-i Müslim ve sayıları hakkında söz söylemek, Müslim'den *Sahîh*'ini rivâyet edenlerin sayısının çok olması bakımından zorluğu [diğerlerine göre] az olan kolay bir iştir.

İbnü's-Salâh, *Sahîh-i Müslim* ve nüshalarından söz ederken, "Bu kitabın, şöhretine rağmen Müslim'den muttasıl isnadla rivâyeti Ebû İshâk İbrâhim⁸⁵ b. Muhammed b. Süfyân'la sınırlı kalmıştır. Bununla beraber Mağrib ülkelerinde Müslim'den Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Kalânîsi kanalıyla da nakledilir" demiştir.⁸⁶

İbrâhim, "Müslim, kitabı bize okumayı 257 yılının Ramazan ayında tamamladı" demiştir. [s. 14] Kitabı ondan Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Adl, el-Culûdî⁸⁷ ve ikisi dışındakiler rivâyet etmiştir. Vefatıyla⁸⁸ birlikte de Müslim b. el-Haccâc'ın kitabının semâ'ı hitama ermiştir. Kitabı ondan sonra

⁸⁴ Feyzu'l-bârî, I, 37-38.

⁸⁵ Terceme ve kaynaklar için bkz. *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, 106-107, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*.

⁸⁶ *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, 106.

⁸⁷ Ebû Ahmed Muhammed b. İsa b. Muhammed en-Nisâbü'rî. Hicri 497 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 107, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 301).

⁸⁸ Ebû Ahmed Muhammed b. İsa b. Muhammed el-Culûdî'nin (v. h. 368) vefatını kastediyor.

nakledenler İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân ve başkaları kanalıyla nakletmişlerdir, çünkü o sika değildir.⁸⁹

el-Kalânîsî'ye gelince, onun adı Ebû Muhammed Ahmed b. Ali b. el-Hasen b. el-Muğîre b. Abdurrahmân el-Kalânîsî'dir. Mağriblilerin⁹⁰ Müslim'den onun kanalıyla rivâyetine muttali oldum ancak başkasının bundan bahsettiğini görmedim. Rivâyeti onlara Mısır'dan onlardan Ebû Abdullâh Muhammed b. Yahyâ el-Hazzâ' et-Temîmî el-Kurtubî⁹¹ ve diğerleri gibi Meşrik tarafında yolculuk yapanların eliyle ulaşmıştır. Kitabı Mısır'da Ebu'l-'Alâ Abdulvehhâb⁹² b. İsâ b. Abdurrahmân b. Mâhân el-Bağdâdî'den şu isnadla dinlemişlerdir: “Bize Şafîî Fakîhi Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ el-Eşkar, ona Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Hasen, ona Müslim b. el-Haccâc -kitabın sonundaki uzun ifk hadisiyle başlayan üç cüz hariç- rivâyet etmiştir. Zikri geçen İbn Mâhân kitabı Ebû Ahmed el-Cülûdî – Ebû Süfyân – Müslim kanalıyla da rivâyet ederdi. Kurtuba'da mahir ve önde gelen muhaddislerden olan Hâfız faziletli Ebû Ali el-Huseyn b. Muhammed el-Ğassânî'den Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ'nın (İbn el-Hazzâ') babasından, “Sika mısırlıların aban naklettiğine göre Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî Bağdat'tan Mısırlılara 'Ebu'l-'Alâ b. Mâhân'dan Müslim'in kitabını yazın.' Diye mektup yazmış ve Ebu'l-'Alâ'yı sika ve temyize muktedir olarak nitelemiştir” sözlerini duyduğunu işittim.⁹³

Uyarılar:

Birincisi: el-Culûdî'nin İbrâhim'den rivâyetinde nüshalar arasında “حدثنا” ve “إبراهيم” şeklinde farklılıklar vardır. Tereddüt kitabı İbrâhim'den semâ yoluyla yahut kıraat yoluyla almasından kaynaklanır. Bu durumda en ihtiyatlı olan “حدثنا إبراهيم، أخبرنا إبراهيم” demesi okuyucunun da telaffuz ederken birini tercih etmesidir. Bize göre sadece “أخبرنا” demesi de yeterlidir. Sahibi Abdurrez-zâk et-Tabesî'nin hattıyla el-Ferâvî'nin sebetinden yaptığım nakilde ve Neysabur'da içinde şeyhimiz Ebu'l-Kâsım ed-Dîmeşkî el-Asâkirî'nin el-Fürâvî'den semâ'nın bulunduğu asıldan yaptığım seçmelerde de durum böyledir. Bu durumda tereddüde düşenin yapması gereken, “أخبرنا” lafzını kullanmaktır. Çünkü her hadis hakikatte ‘ihbâr’dır ancak her ‘tahdis’ ‘ihbâr’ değildir. Allah

⁸⁹ *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 107-108.

⁹⁰ Mağriblilerin *Sahîhi Müslim* rivâyeti için bkz. Kadı İyaz, *el-Ğunye*, s. 35-37. “Bu beldelere Müslim'in kitabı ancak el-Kalânîsî ve İbn Süfyân tarihleriyle gelmiştir” dedi. İbn Hayr, *Fihrist* 98-102. Her iki fihristte de İbnussalah'ın –Allah ona rahmet eylesin- sözlerine muvafık bir ifade bulunmamaktadır.

⁹¹ Hicri 416 yılında vefat etti (Terceme ve kaynaklar için bkz. *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 107, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 444).

⁹² Terceme ve kaynaklar için bkz. *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 107, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 535.

⁹³ *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 111-112, Nevevî, *Müslim şerhi*, I, 7-10.

en doğrusunu bilir.

İkincisi: Biliniz ki İbrâhim kitabı Müslim'den semâ yoluyla almamıştır. Bu yüzden 'أخبرنا إبراهيم عن مسلم' / 'أخبرنا إبراهيم عن مسلم' denmeyip, "أخبرنا إبراهيم عن مسلم" lafzı kullanılır. Onun kitabı Müslim'den rivâyeti ya icâzet ya da vicade yoluyla. Fakat râvilerin çoğu bunu açıklama ve fihrist, bernamec, semâ kayıtları ve icâzet gibi eserlerde tahkik etmede hataya düşmüştür. Bilakis bütün kitaplarda "أخبرنا إبراهيم" ibarelerini kullanmışlardır. Bu ihmal, metemed asılların tahkiki üç yerinde mevcuttur.⁹⁴

İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*ı ve Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinden bahsettikten sonra rivâyetler rasındaki ihtilâflar ve bunların metinlerin tevsiki ve zabıtına etkisine açıklık getirecek örnekler ele alacağız:

A) Mâlik'in *el-Muvatta'*ı hakkındaki yanlışlar râvilerden kaynaklanır

1- Dârekutnî –Allah Teâlâ kendisine rahmet eylesin-⁹⁵, "Mâlik, Zührî ve Urve kanalıyla 'Ömer b. Abdulazîz bir gün namazı geciktirdi...' hadisini nakletmiş ve içerisinde 'Muğire'nin yanına Zeyd b. el-Hasen'nin dedesi Ebû Mes'ûd Ukbe b. Âmir el-Ensârî girdi' demiştir. Bu ifadeyi Mâlik'ten Cüveyriye rivâyet etmiş, ondan başkası içeri girenin ismini vermemiştir. Cüveyriye hata etmiştir, çünkü o Ukbe b. Amr el-Ensârî'dir" örneğini verir.⁹⁶

2- Dârekutnî⁹⁷ der ki: "Bir başka hadis daha: Mâlik *el-Muvatta'*'da Zührî ve Sâlim kanalıyla mürsel olarak Nebi sallallahualeyhivesellem'in 'Bilal geceleyn ezan okudu...' ⁹⁸ hadisini nakletti. Aynı hadisi *el-Muvatta'*'dan başka bir kitapta muttasıl olarak Sâlim ve babası kanalıyla rivâyet etti.⁹⁹ [s. 15] Zührî'nin arkadaşları de hadisi ondan mürsel şekliyle aktardılar.¹⁰⁰

⁹⁴ *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, s. 113-114, Nevevî, *Müslim şerhi*, I, 12-13.

⁹⁵ ed-Dârekutnî'nin eseri *el-Ehâdis elletî hülife fihâ Mâlik* Ebu'l-Hasen 49, no 5. Aşağıdaki talik kitabın muhakkiki Rıza b. Hâlid el-Cezâirî'nin tahriridir.

⁹⁶ Cüveyriye *el-Muvatta'* râvilerine ve başkalarına muhalefet etmiştir. bkz. Yahyâ el-Leysî, I, 37 no1, Süveyd b. Sa'îd s 56 no 1, Ebû Mus'ab ez-Zührî, I, 3 no 1, İbn Kâsım s 98 no 45 rivâyetleri. *Telhisu'l-Kâbisi*.

Hadisi Buhârî *Sahîh*'inde, I, 165 no 521 el-Ka'nebi tarihiyle, Müslim *Sahîh*'inde, I, 425 no 600 en-Nisâbüri tarihiyle, Ahmed *Müsned*'inde, I, 274 İbn Mehdî tarihiyle, Dârimî *Sünen*'inde, I, 284 no 1185 Ebû Ali el-Hanefî tarihiyle, Taberânî *el-Mu'cemu'l-kebir*'de, XVII, 258 no 813 İsmâil b. Ebû Üveys ve Abdullâh b. Yûsuf tarihiyle her biri Mâlik'ten nakille rivâyet etmişler. Hiçbiri Ebû Mes'ûd'u zikretmemiş, Cüveyriye onun adını zikretmekte teferüd etmiş ve yanlışmıştır. Muhalefetin ona hamli Mâlik'in ashâbı tarafından yapılmıştır.

⁹⁷ *el-Ehâdis elletî hülife fihâ Mâlik*, s. 58, no 12.

⁹⁸ Mâlik, *el-Muvatta'* (Yahyâ el-Leysî rivâyeti), I, 86, 15.

⁹⁹ Mâlik hadisi Ka'nebi rivâyetinde (s. 502) muttasıl olarak rivâyet etmiştir. Hadisi bu tarihiyle Buhârî *es-Sahîh*'de, I, 11 no 716, Tahâvî *Şerhu'l-ma'ânî*'de, I, 37, Cevherî *Müsnedü'l-Muvatta'*'da ۱۸۲ : ۱, İbn Hibbân *es-Sahîh*'de VIII, 248 no 3469, Beyhakî *es-Sünenü'l-kübrâ*'da, I, 380, 426 rivâyet etmiştir. İbn Hibbân Cüveyriye b. Esmâ'yı ziyâde etmiştir.

¹⁰⁰ Bazıları şunlardır: Abdulazîz el-Mâcişûn Buhârî'de, III, 211 (66); Leys b. Sa'îd ve Yûnus Müslim'de, II, 867 no 1092; Şu'ayb b. Ebû Hamza Tahâvî'nin *Şerhu'l-ma'ânî*'sinde, I, 138;

3- Dârekutnî:¹⁰¹ “Mâlik *el-Muvatta*’da Zührî ve Sâlim kanalıyla mürsel olarak ‘Nebi sallallahualeyhivesellem kardeşine hayâ hususunda nasihat eden bir adamın yanından geçiyordu, ona “Onu kendi haline bırak, çünkü hayâ iman-dandır” buyurdu.”¹⁰² Hadisini rivâyet etti. Aynı hadisi *el-Muvatta*’dan başka bir bir kitapta muttasıl olarak Sâlim ve İbn Ömer kanalıyla rivâyet etti” der.¹⁰³

İbn Cüreyc Abdurrezzâk’ta, I, 490 no 1886; Süfyân b. Uyeyne Ahmed’in *Müsned*’i, II, 9 ve Dârimî’nin *Sünen*’i, I, 228 no 1190 ve Tahâvî’nin *Şerhu’l-ma’ânî*’sinde, I, 138; Mûsâ b. Ükke ve Muhammed b. Ebû Atik Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebir*’i, II, 277 ve *el-Mu’cemu’l-evsâl*’ında 5/39 no 4615. Dârekutnî *el-İlel*’de “Doğrusu budur.” demiştir. *Etrâfu’l-Muvatta*’ ب٢٥٣٧، *Hâşiyetu’l-ehâdis elletî hûlîfe fihâ Mâlik*, s. 58-59.

¹⁰¹ *el-Ehâdis elletî hûlîfe fihâ Mâlik*, 95, no 31.

¹⁰² Ebû Musâb ez-Zührî rivayeti ب١١١٠٧. Aynı şekilde rivâyet, Beşşâr Avvâd’ın tahkikinde esas aldığı Hind nüshasında mürsel olarak gelmiştir ب٢٢٠٠٧. Nüshayı yazan iki rivâyet arandaki farkı açıklamak üzere hâşiyeye “عن عبدالله” ifadesi Yahyâ el-Endelûsî nüshasındandır” özünü yazmıştır. Sonra Beşşâr Avvâd geldi. Asıldan düştüğünü zannederek hâşiyeyi asıl metinde nakletti.(II, 76 no 1890) Doğrusu عبدالله عن ibaresinin düşürülmesidir. Ebû Mus’ab’da hadis her iki nüshada da mürseldir. İlerde geleceği üzere râviler bu konuda ihtilâf etmiştir.

¹⁰³ Mâlik bu rivayeti: Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetinde, II, 691, hadis no 10; Süveyd b. Sa’id rivayetinde, s. 555, hadis no 1322; İbn Bükeyr rivayetinde, ب٢٢٧٧٠٧ nakletti. el-Alâî aynı tarikle *Buğyetü’l-mültemis*, s. 168 de rivâyet etti. Darekutnî de hadisi *Ehâdisu’l-Muvatta*’, s. 11 de zikretti.

Buhârî hadisi *Sahih*’ine, I, 14 hadis no 24, Abdullâh b. Yûsuf tarikiyle, *el-Edebü’l-müfred*’e (s. 210, no 602), İsmâil b. Ebû Üveys tarikiyle almıştır.

Ebû Dâvûd hadisi *Sünen*’ine 5/147 no 4795, el-Ka’nebî tarikiyle almıştır. Darekutnî *Ehâdisu’l-Muvatta*’, s. 11 de “el-Ka’nebî bu hadisi *el-Muvatta*’dan başka bir yerde muttasıl olarak nakletti, *el-Muvatta*’da ise mürsel olarak rüvâyet etti” demiştir.

Nesâî hadisi *Sünen*’ine, VIII, 121, İbn Kâsim ve Ma’n tarikiyle almıştır. Her ikisi de *el-Muvatta*’ râvilerindendir.

Ahmed hadisi *Müsned*’ine, II, 59, Yahyâ b. Sa’id tarikiyle almıştır.

Âcurrî *eş-Şerîş’a* da s.115, Kuteybe tarikiyle nakletmiştir.

İbn Mende el-Eymân’da, I, 346 no 176, Kuteybe, Abdullâh b. Yûsuf, İbn Mehdî kanalıyla; Beyhakî *Şuabu’l-îymân*’da, XXXI, 379 no 7302, İshâk b. Süleymân er-Râzî kanalıyla nakletmiştir.

İbn Abdilber *et-Temhid*’e, IX, /233, Sa’id b. Ebû Meryem tarikiyle almıştır.

İbnu’l-Ebbâr *Mu’cem-u ashâbi’s-Sadeff*’de s. 32, el-Alâî *Buğyetü’l-mültemis*’de s. 168 Ebû Mûsâb tarikiyle naklettiler. İbn Vehb, İbn Gufeyr, Muhammed b. Harb, Mansûr b. Ebû Müzâhim ve Os mân b. Ömer de onları takip ettiler. Darekutnî onları hadisi *Ehâdisu’l-Muvatta*’ s. 11 de, “Hepsi Mâlik’ten muttasıl olarak nakletti” diyerek zikretti.

Darekutnî, “Mâlik b. Enes hususunda ihtilâf edildi, Abdurrahmân b. el-Kâsım ve el-Muvatta’ ashâbından bir grup Mâlik – Zührî – Sâlim senediyle mürsel olarak Nebi sallallahualeyhivesellem’den naklettiler.” demiştir.

Ebû Mûsâb ez-Zührî’de de ihtilâf edildi. Kimisi ondan mürsel naklederken kimisi muttasıl rivâyet etti. [Müellif burada “فأرسلة قوم وأرسلة آخرون” tabirini kullanmış, ancak sehven her iki fiili de أرسلة yazdığını düşündüğümüzden, ikincisinde أوصله fiilinin tercümesini tercih ettik.]

Yahyâ b. Yahyâ, Abdurrahmân b. Vehb, Abdülmelik el-Mâcişûn, İshâk b. Süleymân, Ab-

B) *Sahîh-i Buhârî* hakkındaki yanlışlar râvilerden kaynaklanır

1- Ebû Ali el-Ğassânî, “Buhârî Müsedded, Mu’temir ve babası tarihiyle Enes’den nakille ‘Nebi sallallahualeyhivesellem Mu’âz’a “Kim Allah’a hiçbir şeyi şirk koşmadan kavuşursa...” buyurdu”¹⁰⁴ hadisini rivâyet etmiştir. Ebû Zeyd el-Mervezî nüshasında Müsedded’in adı düşmüştür. Bu bilgiyi Ebu’l-Hasen el-Kâbisî ve Abdûs b. Muhammed vermiştir. Bu bir hatadır, zira isnad ancak Müsedded’le muttasıl olmaktadır.¹⁰⁵

2- Buhârî, Abdullâh b. Muhammed – Yahyâ b. Âdem – Züheyr – Ebû Ca’fer (Ebû Ca’fer babasıyla birlikte Câbir b. Abdullâh’ın yanındaydı) şeklinde isnadı nakletmiştir.¹⁰⁶ Sened, Ebû Zer’in şeyhlerinden Ebû Muhammed el-Hammûyi dışındaki bütün râvilerde bu ekildedir. el-Hammûyi ise isnaddan Yahyâ b. Âdem’i düşürmüştür. Sened ise ancak Yahyâ b. Âdem’in ismiyle muttasıl olmaktadır. Dolayısıyla onu isnaddan düşürmesi bir hatadır.¹⁰⁷

3- Buhârî İshâk b. Mansûr, Abdussamed, babası, Eyyûb ve İkrime kanalıyla İbn Abbâs’tan ‘Resûlüllâh sallallahualeyhivesellem Mekke’ye geldiğinde içerisinde putların olduğu eve girmeyi reddetti’¹⁰⁸ hadisini nakletmiştir. Ebû Muhammed el-Asîlî nüshasında Abdussamed b. Abdu’l-Vâris ile Eyyûb arasında Abdussamed’in babası düşürülmüştür. Doğrusu ise onun isnada yer almasıdır. Nitekim sened daha önce geçmişti.¹⁰⁹

C) *Sahîh-i Müslim* hakkındaki yanlışlar kitabı Müslim’den rivâyet edenlerden, Müslim’in şeyhlerinden ya da başkalarından kaynaklanır¹¹⁰

1- Ebû Ali el-Ğassânî der ki: “Müslim’e ait örnekler de vardır: Seleme b. Şebîb - el-Humeydî kanalıyla Süfyân’ın ‘Câbir’in üç yüz bine yakın hadis rivâyet ettiği duyuyorumda onlardan hiçbirini nakletmeyi helal saymıyorum’

dullâh b. Vehb, İshâk el-Huneynî, Mutarrif, Mansûr b. Ebû Müzâhim, Osmân b. Ömer hadisi Mâlik – Zührî – Sâlim – Sâlim’in babası kanalıyla nakletmişlerdir.

el-Ka’nebi her iki şekilde de nakletmiştir. Doğrusu ise Mâlik – Zührî – Sâlim – Sâlim’in babası şeklindedir (*el-İlel*, ١٥٦:٤٤).

İbn Abdilber, “-Malum olduğu üzere- Bu hadisi *el-Muvatta*’ ve başka kitaplarda Mâlik’ten nakledenlerim tamamı bu isnadla rivâyet etmişlerdir. Sadece Ebû Mus’ab ez-Zührî – Abdullâh b. Yûsuf et-Tinnîsi kanalıyla gelen mürsel bir rivâyet vardır. Doğrusu ise muttasıl olan isnaddır (et-Temhid 9/232, Mâlik’de İhtilâf Edilen Hadislerin Haşiyesi 59-60).

¹⁰⁴ *el-Buhârî*, I, 227 no 129.

¹⁰⁵ *Takyîdu’l-mühmel ve temyîzu’l-müşkil, Kitabu’t-tenbih ale’l-evhâm el-vâki’a fi’s-Sahihayn min kibelî’r-ruvât*, Kısmu’l-Buhârî, s. 88, *Fethu’l-bârî*, I, 227.

¹⁰⁶ *el-Buhârî*, I, 365 no 252.

¹⁰⁷ *Takyîdu’l-mühmel ve temyîzu’l-müşkil, Kitabu’t-tenbih ale’l-evhâm el-vâki’a fi’s-Sahihayn min kibelî’r-ruvât*, Kısmu’l-Buhârî, s. 94-95, *Fethu’l-bârî*, I, 365-366, *Umdetu’l-Kârî*, III, 991, *Şerhu’l-Kirmânî*, III, 115.

¹⁰⁸ *el-Buhârî* 8/17 no 4288.

¹⁰⁹ *Takyîdu’l-mühmel ve temyîzu’l-müşkil, Kitabu’t-tenbih ale’l-evhâm el-vâki’a fi’s-Sahihayn min kibelî’r-ruvât*, Kısmu’l-Buhârî s. 253, *Fethu’l-bârî*, VIII, 17.

¹¹⁰ bkz. *Takyîdu’l-mühmel ve temyîzu’l-müşkil* (s. ٤٢٠) Halep nüshası.

dediğini nakletmiştir.¹¹¹ Ebu'l-Alâ b. Mâhûn nüshasında Müslim ve Humeydî arasındaki Seleme b. Şebîb'in adı düşmüştür. Doğrusu ise Ebû Ahmed ve diğerlerinin naklettiği az önce zikredilen şeklidir. Zira Müslim Humeydî ile mülâki olmamıştır.¹¹²

2- Ebû Ali el-Ğassânî şöyle söylemiştir: “'Yeminler' kitabında da aynı şey olmuştur. İbn Nümeyr – babası – Hanzala kanalıyla İkrime b. Halid'in Tâvûs'a 'Bir adam Abdullâh b. Ömer'e demiş ki:' rivâyetini nakletmiştir. Rivâyet, Ebû Ahmed el-Culûdî nüshasında aynen bu şekilde geçmiştir. İbnu'l-Hazzâ'nın İbn Mâhûn'dan rivâyet ettiği nüshada ise 'İkrime b. Halid'in Tâvûs'dan 'Bir adam Abdullâh b. Ömer'e demiş ki:' rivâyetini nakletmiştir” şeklindedir. Doğrusu ise az önce geçen İkrime b. Hâlid'in İbn Ömer'den rivâyeti olup İkrime bunu Tâvûs'a nakletmektedir. Ebû Zekerriya el-Eş'ârî¹¹³ rivâyeti Ebu'l-Alâ b. Mâhûn'dan o şekilde nakletmiştir.¹¹⁴

3- Ebû Ali el-Ğassânî şöyle söylemiştir: “Aynı hata 'Faiz' babında da olmuştur. Müslim Osmân b. Ebî Şeybe ve İshâk b. İbrâhim – Cerîr kanalıyla Muğîre'nin İbrâhim'den [hadis rivâyet etmesini] istediğini [s. 16] onun da Alkame ve Abdullâh tarikiyle 'Resûlüllâh sallallahualeyhivesellem faiz yiyen ve yedirene lanet etti.' hadisini rivâyet etmiştir. Sened Ebu'l-Alâ b. Mâhûn nüshasında da böyledir. el-Culûdî de ise Müslim Osmân ve İshâk– Cerîr - Muğîre kanalıyla Şibâk İbrâhim'den [hadis rivâyet etmesini] istemiştir. İbrâhim'den istekte bulunan Ebu'l-Alâ rivâyetinde Muğîre iken, Ebû Ahmed el-Culûdî nüshasında Şibak ed-Dabbî'dir. Şibâk, İbrâhim en-Nehaî'den rivâyetiyle meşhur Kûfeli bir râvîdir.¹¹⁵

Rivâyetler arasındaki ihtilâflar ve bunların metinlerin tevsiki ve zabtına etkisini açıklamak için bu kadar örnekle yetiniyoruz.¹¹⁶

Kerim olan Allah'tan rivâyet ilminin Müslümanlar nezdindeki önemini ve metinlerin tevsiki ve zabtına etkisini beyan etme, hadis âlimlerinin sünnet-i nebeviyeyi korumak ve bu yöntemi geliştirmek için harcadıkları çabalara ışık tutma konularında muvaffakiyet bahsetmiş olmasını niyaz ediyorum. Bunu yaparken amacımız, günümüze kadar canlılığını muhafaza etmesi ve muhadislerin bu alanda ulaştıkları ilmi gelişimi, dinamizm ve üstün zekâsıyla öne

¹¹¹ bkz. *Sahîh-i Müslim*, I, 21, Mukaddime.

¹¹² *Takyîdu'l-mühmel*, s. ٥22.

¹¹³ Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf, *Sahîh-i Müslim*'i Ebu'l-Alâ Abdulvehhâb b. İsâ b. Abdurrahmân b. Mâhân el-Bağdâdî kanalıyla rivâyet edenlerden. *Takyîdu'l-mühmel*, s. ٥٢١-٥٢١.

¹¹⁴ *Takyîdu'l-mühmel*, s. ٥٢٦-٥٢٥.

¹¹⁵ *Takyîdu'l-mühmel*, s. ٦٠٠-٦٠٠, bkz. *Sahîh-i Müslim*, III, 1218-1219 no 1597.

¹¹⁶ Daha fazla bilgi için bkz. *Takyîdu'l-mühmel ve temyîzu'l-müşkil*. İmâm –Allah ona rahmet etsin.- orada *Sahîhayn*'daki râvîlerin hatalarından kaynaklanan illetlerden bahsetmiş, onları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Hâfız İbn Hacer de *Fethu'l-bârî*'de *Sahîh-i Buhârî*'nin rivâyetleri arasındaki farkları açıklamak için fasıllar yazmıştır.

çıkan, tecrübeye dayalı üsluplarını ve rivâyet ilmine dair ulaştıkları üstün kültürel seviyeye işaret eden araştırmalarını göstermenin zaruretidir. Muhaddislerin üslup ve ufukları birçoğunun 'kalıplaşmış kanunlar' tasavvurundan çok daha geniştir. Muhaddislerin rivâyet, rivâyet adabı, tahammül ve eda yolları hakkında kaleme aldıkları çalışmalar; ufuklarının genişliğine, muasır ilmi vasatın çalışmalarında ve eski metinleri tenkid ederken metinlerin sıhhatinin tespiti ve nakledenlerin titizliği hususunda onların üslubunu almaya ihtiyaç duyduğuna delil teşkil eder.

Sonuç

Bu çalışmamızdan pek çok faide hâsıl olmuştur. Bunları aşağıdaki maddelerde özetlememiz mümkündür:

1- Muhaddisler metinlerin tevsiki ve zabtı konusunda son derece önem vermişlerdir. Metinlerin tevsiki ve zabtı için yaptıkları çalışmaların en önemlilerinden biri de rivâyet ve rivâyet adabı, rivâyetlerin zabtının keyfiyeti, eda ve tahammül yolları ilimleridir. Söz konusu nedenden dolayı filhakika metinlerin tevsiki ve zabtı hususunda beşeri aklın övünç kaynaklarından sayılabilecek katı kural ve kaideler koymuşlardır.

2- Muhaddisler rivâyet ilmi için kural ve kaide koymakla yetinmemiş, bilakis metinlerin sıhhati ve râvîlerin zabtını ispat etmeyi amaçlayan çeşitli tasnif türleri üretmişlerdir. Bu bağlamda metinlerin tevsiki ve zabtı için yazılan eserlerin en iyilerinden kabul edilen müstahrec türü eserler kaleme almışlardır.

3- Muhaddisler metinlerin tevsiki ve zabtı alanında eserler üretmeye devam etmişler ve müstahrec türünün devamı niteliğinde ve onun vârisi olan sebet, şuyûh mu'cem ve meşyeha türünde eserler yazmışlardır.

4- Rivâyet, sened ve lafızlar arasındaki farklılıkları tespit edip bunları mukayese etmek, en doğru ve titiz metni ortaya çıkarmak için muhaddislerin izlediği en iyi yöntemlerden biridir.

5- Rivâyetleri birbirine karıştırmaktan kaçınılmalı ve bu konuda çok dikkatli olunmalıdır. Çünkü bu durum, muhaddislerin metinlerin sıhhat ve selametini korumak için vaz ettikleri katı rivâyet kanun ne kaidelerinin yok olmasına sebep olur. Nitekim rivâyetlerin birbirine karışması da metinlerin bozulması ve sağlam asılların ifsadı kapısını ardına kadar açar.

6- Rivâyet ilmi ve onunla alakalı olan ve rivâyet adabı, rivâyetlerin zabtının keyfiyeti, edâ ve tahammül yolları ve kaideleri arasındaki farklılıkların¹¹⁷ neticesi üzerinde yapılan çalışmaların, muhaddislerin metinlerin tevsiki ve zabtı alanında kat ettikleri büyük mesafeyi ve şerefli sünnete itina gösterme bakımından ulaştıkları geniş ufukları gösteren daha fazla ilmi hakikate ulaşmak için ve İslam ümmetinin ulaştığı medeni seviyeyi başkalarına gösterme zaruretinden dolayı çok daha fazla ciddi çalışma ve araştırmalara ihtiyacı vardır.

¹¹⁷ Baskı aşamasındaki kitabımız *el-Beyân ve't-ta'rif biserikati'l-hadisi'n-nebeviyyi's-şerif*'e bakınız.

7- Rivâyetler arasındaki farkları tespit etmek, nüsha sahiplerinin yaptığı tashif ve tahriflerin bilgisine bizi ulaştıran, râvîlerin kitabı nakledenlerin düştüğü hataları açığa çıkaran ilmi zaruretlere dendir. Bu ilmi zaruretler aynı şekilde rivâyetlerin Sahihini tespit etmeyi sağlar. Çalışmamızda verdiğimiz örnekler, “Rivâyetler arasındaki farklılıklar, tashif ve tahrif illetlerinin bulaştığı lafzı bilmeye, râvî, nakilci ve nüsha sahiplerinin düştüğü hata ve yanlışları açıklamaya sevk eder. Ayrıca okuyucuya rivâyetlerin sahih ve titiz olanını seçme hususunda düşünce özgürlüğü sunmaktadır” gerçeğini ortaya koymuştur.

Kaynakça

- ✦ *el-Ehâdis elletî hûlîfe fihâ Mâlik b. Enes*, İmâm Hâfız Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî el-Bağdâdî (v. h. 385), thk. Ebû Abdu'l-Bârî Rıza b. Hâlid el-Cezârî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, Birinci baskı h. 1418, m. 1997.
- ✦ *Ehâdisü'l-Muvatta' ve itifâku'r-ruvât an Mâlik ve ihtilâfihim fihâ ziyâdeten ve naksan*, İmâm Hâfız Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî el-Bağdâdî (v. h.385), thk. Şeyh Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mısır.
- ✦ *el-İhsân fî takrîbi Sahihi İbn Hibbân*, Emir Alâu'ddîn Ali b. Belbân el-Fârisî (v. h. 739), thk. Üstad Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci baskı, h. 1408, m. 1988.
- ✦ *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Kastallânî el-Kâhirî eş-Şâfiî (v. h. 923), Mısır h. 1307.
- ✦ *İfâdetü'n-nesih fî't-tarif bi senedi'l-Câmi'i's-Sahih*, Muhibbuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Ruşeyd es-Sebtî el-Fihri el-Endelüsî (v. h. 726), thk. Şeyh Muhammed el-Habîb İbnu'l-Hüce, ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-neşr.
- ✦ *el-İkmâl fî raf' il-irriyib an'il-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ-i ve'l-kunâ ve'l-ensâb*, Hâfız Ebû Nasr Ali b. Hibetullâh b. Ca'fer Ma'rûf bi İbn Mâkûlâ (v. h. 487), thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Yedinci Cüzün tahkiki Nâyif el-Abbâsi, Nşr. Muhammed Emin Demc, Beyrût, Lübnan.
- ✦ *el-Ensâb*: İmâm Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (v. h. 562), thk. el-Muallimî'l-Yemânî ve Bir grup hoca, Nşr. Emin Demc, Beyrût.
- ✦ *Bernâmecü'l-Mecârî*: Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mecârî el-Endelüsî (v. h. 862), thk. Muhammed Ebu'l Ecfân, Dar'ül-Ğarb el-İslâmî, Beyrût, I. baskı (h. 1402/m. 1982).
- ✦ *Bernâmecü'l-Vâdi Âşî*: Muhammed b. Câbir el-Vâdi Âşî, el-Endülüsî (v. h. 947), thk. Muhammed Mahfûz, Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, Beyrût, Birinci baskı (h. 1400/ m. 1980).
- ✦ *Buğyetü'l-multemis fî Sebâ' iyyâti hadisi'l-imâm Mâlik b. Enes*: Hâfız Salâhuddîn Ebû Sa'îd Halîl b. Keykeldî el-Alâî (v. h. 761), thk. Şeyh Hamdi Abd'ul-Mecîd es-Silefi, Âlim'il-Kütüb, Beyrut.
- ✦ *Târîhu Bağdâd*: İmâm Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (v. h. 463), Dâru'l Kitabi'l-Arabî, Beyrût.

- ✱ *Tezkiretü'l Huffâz*: İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (v. h. 748), Dâiretü'l-Maarifi Osmâniyye, Hind, Dördüncü baskı, (h. 1390/m. 1970).
- ✱ *Takyidü'l-mühmel ve temyizü'l-müşkil*: İmâm Hâfız Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî el-Ceyyânî (v. h. 498), Ahmediyye Nüşhası. Bu değerli kitabın thk. Muhammed Uzeyr Şems ve Ali Muhammed el-İmrân, Baskı kaydı.
- ✱ *Takyidü'l-mühmel ve temyizü'l-müşkil*: İmâm Hâfız Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ğassânî el-Ceyyânî (v. h. 498), 'et-Tenbîh ale'l-evhâmî'l-vâkia fi's-Sahîhayn min kibelî'r-ruvât' bölümü, thk. Muhammed Sâdık Âydın el-Hâmidî, Dâru'l-Liva' li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, Birinci baskı (h. 1407/m. 1987).
- ✱ *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meâni ve'l-esânid*: İmâm Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdalberr b. Asım en-Nemerî, et-Tecîbî el-Kurtubî (v. h. 463), thk. Sa'îd Ahmed Ârab ve bir grup hoca, Vizâratü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, Mağrib.
- ✱ *Tenvîru'l-havâlik şerhu alâ Muvatta' i Mâlik*: Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî (v. h. 911), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- ✱ *Tevsiku'n-nusûs ve zabtuhâ 'inde'l-muhaddisîn*: Muvaffak b. Abdullâh b. Abdulkâdir, el-Mektebetü'l-Bağdâdiyye ve el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Birinci baskı (h. 1414/m. 1993).
- ✱ *el-Câmî'*, İmâm Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (v. h. 379), Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Matba'atü Mustafâ el-Babî el-Halebî ve evlâduhu, Mısır, Birinci baskı (h. 1356).
- ✱ *el-Cami' u's-Sahîh el-müsned min hadîsi Rasulillâh sallallahualeyhivesellem ve sünenihî ve eyyâmihî*, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. el-Buhârî (v. h. 256), Mektebü'l-İslâmî, Muhammed Özdemir, Türkiye İstanbul (m. 1979), bk. *Fethu'l-bârî*.
- ✱ *el-Cerh ve't-tadîl*, İbn Ebû Hatim er-Râzî diye bilinen Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (v. h. 327), thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî, Dâiretü'l-Me'ârif el-Osmânî, Hindistan, Birinci baskı (h. 1371-m. 1952).
- ✱ *es-Sünen*, İmâm Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân el-Fadl b. Ehrâm ed-Dârimâ et-Temîmî (v. h. 255), thk. Ahmed Muhammed Dahmânın, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- ✱ *es-Sünen*, İmâm Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân el-Fadl b. Ehrâm ed-Dârimî et-Temîmî (v. h. 255), thk. Seyyid Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Hadis Akademi, Pakistan, (h. 1404/m. 1984).
- ✱ *es-Sünen*, İbn Mace olarak bilinen İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, (v. h. 273), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiye.
- ✱ *es-Sünen*, İmâm Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. h. 256), talik

Azat ve Adil Seyyit, Birinci baskı (h. 1388), nşr. Muhammed Ali es-Seyyid, Hims-Suriye

- ✘ *es-Sünen*, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî el-Bağdâdî (v. h. 385) tashih Abdullâh Hâşim, Dâru'l-Mahâsin, Kahire (h. 1386).
- ✘ *es-Sünen*, Ebû Abdurrahmân Şu'ayb b. Ali en-Nesâî (v. h. 303), Dâru'l-Fikr, Beyrut, Birinci baskı (h. 1346/ m. 1930).
- ✘ *es-Sünenü'l-kübrâ*, İmâm Ebû Abdurrahmân Şu'ayb b. Ali en-Nesâî (v. h. 303), thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî ve Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, Birinci baskı (h. 1411/ m. 1991).
- ✘ *es-Sünenü'l-kübrâ*, İmâm Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (v. h. 458), Meclisü'l-Dâireti'l-Me'ârif el-Osmâniyye, Hindistan.
- ✘ *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, (v. h. 748), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci baskı (h. 1402/m. 1982).
- ✘ *Suâlatu Mes'ûd b. Ali es-Siczi me'a es'ileti'l-Bağdâdiyyîn an ahvâli'r-ruvât*, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim en-Nisâbüri (v. h. 405) thk. Muvaffak b. Abdullâh b. Abdu'l-Kâdir, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, Birinci baskı (h. 1408/ m. 1988).
- ✘ *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta'-i Mâlik*, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdu'l-Bâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî el-Mısıri el-Ezherî el-Mâlikî (v. h. 1122), Dâru'l-Marifetü'l-Muhammediyye, Beyrut (h. 1407/ m. 1987).
- ✘ *Şerhu Müslim*, İmâm Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nesefî (v. h. 676), Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- ✘ *Şerhu müşkili'l-âsar*, İmâm Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (v. h. 321), thk. Şeyh Üstad Şu'ayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, Birinci baskı (h. 1415/ m. 1994).
- ✘ *Şu'abu'l-imân*, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî (v. h. 458), thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî, Dâru's-Selefiyye, Hindistan.
- ✘ *Sahîhu İbn Hibbân= Bezlü'l-ihsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân.*
- ✘ *Sahîhu'l-Buhârî= Fethu'l-bârî.*
- ✘ *Sahîhu İbn Huzeyme*, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbüri (v. h. 311), thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, Birinci baskı (h. 1399/ m. 1979).
- ✘ *Sahîhu Müslim*, İmâm Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (v. h. 261), thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabîyye, Birinci baskı (h. 1374/ m. 1974).
- ✘ *Siyânetü Sahîh-i Müslim mine'l-ihlâl ve'l-ğalat ve himâyetühü mine'l-iskât ve's-sakat*, İbnu's-Salâh eş-Şehrezûri diye bilinen İmâm Hâfız Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân (v. h. 643), thk. Muvaffak b. Abdullâh b. Abdulkâdir, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, İkinci baskı (h. 1408- m. 1987).
- ✘ *el-İlelü'l-vârîde fî ehâdisi'n-nebeviyye*, İmâm Hâfız Ebu'l-Hasen Ali Ömer ed-Dârekutnî (v. h. 385), thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeyn es-Silefi, Dâru Taybeti'r-

Riyad.

- ✦ *İlmu'l-esbât ve mecimu's-şuyûuh ve'l-meşyehât ve fennu kitâbetü't-terâcîm*, Muvaffak b. Abdullâh b. Abdulkâdir, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Ma'hedü'l-Buhûs ve İhyâu't-Türâsî'l-İslâmî, Mekke-i Mükerreme.
- ✦ *el-İlelü'l-vâride fi ehâdisi'n-nebeviyye*, İmâm Hâfız Ebu'l-Hasen Ali Ömer ed-Dârekutnî (v. h. 385), Hindistan Nüshasının tıpkı basımı.
- ✦ *Ulûmu'l-hadis*, İbnu's-Salâh diye bilinen İmâm Hâfız Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî (v. h. 643), thk. Nureddin İtr, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut (h. 1401, m. 1981).
- ✦ *el-Ğunye (Fihristu şuyûhi Kâdî İyâz)*, Kadı Ebu'l-Fadl İyâz Musâ el-Yahsibî es-Sebtî (v. h. 544), thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, Birinci baskı (h. 1402).
- ✦ *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, İmâm Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (v. h. 852), Matba'atu's-Selefiyye, Mısır.
- ✦ *Fethü'l-muğis şerhi elfiyeti hadîs*, İmâm Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (v. h. 902), thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Osmân, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine-i Münevvere, İkinci baskı (h. 1388/m. 1968).
- ✦ *Fehresetü mâ rahâvu an şuyûhih mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâi'l-meârif*, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Ümevî el-İşbilî (v. h. 575), thk. Şeyh Fıranseske Kudâra Zeydeyn ve öğrencisi Halyan Rabâra Targuvâ, Menşûrâtü Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, Beyrut, İkinci baskı (h. 1399/ m. 1979).
- ✦ *Feyzu'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*: Buhârî'nin emâlisinden Muhammed Enver el-Keşmirî el-Deyübendî (v. h. 1352), *Hâşiyetü'l-bedri's-sârî ila Feyzi'l-bârî* (ile beraber), Üstad Muhammed Bedir âlimu'l-Mîrtehnî, Dâru'l-Marife, Beyrut.
- ✦ *Mecme'u'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. Ebû Bekr b. Ömer el-Heysemî (v. h. 807), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, İkinci baskı (m. 1967).
- ✦ *el-Mecme'u'l-muessis li'l-mu'cemi'l-mufehris - Meşyehatü'l-İmâmi'l-'allâme şihâbi'd-dîni Ahmeb b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed eş-şehîr bi'bni Hacer el-'Askalânî* (v. h. 852), thk. Yûsuf Abrurrahmân Maraşlı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, Birinci baskı (h. 1413/m. 1992).
- ✦ *el-Mustahrecât neşetühâ ve tatavvuruhâ*, Muvaffak b. Abdullâh b. Abdulkâdir, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Baskıda.
- ✦ *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*; el-Hâkim en-Nisâbü'rî diye meşhur İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Hamdûye (v. h. 405), Dâiretü'l-Me'arifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, Hindistan.
- ✦ *el-Müsned*, İmâm Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (v. h. 241), el-Mektebetü'l-İslâmî, Dâru Sâdır, Beyrut, Birinci baskı (h. 1398).
- ✦ *el-Müsned*, İmâm Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr el-Humeydî (v. h. 219),

thk. Şeyh Habiburrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-Selefiyye, Medine-i Münevvere.

- ✦ *el-Müsned*, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafî (v. h. 204), Bablara ayıran Muhammed b. 'Âbid es-Sindî (v. h. 1257), thk. Yûsuf Ali ez-Zevâvî, ve 'İzzet el-'Attâr, Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut (h. 1370/m. 1951).
- ✦ *el-Musannef*, İbn Ebî Şeybe el-'Absî diye bilinen İmâm Ebû bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhim (v. h. 235), thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî, Dâru's-Selefiyye, Bombay, Hindistan.
- ✦ *el-Musannef*, Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v. h. 211), thk. Şeyh Habiburrahmân el-Azâmî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, İkinci baskı (h. 1403/m. 1983).
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Masmûdî rivayeti, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, Kahire (h. 1370/m. 1951)
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebû Bekr el-Kâsım b. el-Hâris ez-Zühri el-Medenî rivayeti, thk. Beşşâr Avvâd Maruf ve Mahmud Muhammed Halil, Müessesetü'r-Risâle, Birinci baskı (h. 1411).
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Ebû Mus'ab ez-Zühri rivayeti, Hindistan nüshası.
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Ebû Mus'ab ez-Zühri rivayeti, Zahirîyye nüshası.
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Yahyâ b. Abdullâh b. Bükeyr rivayeti, el-Mektebetü'z-zahiriyye nüshası.
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Süveyd b. Sa'îd el-Hadesânî, İrâdetü'l-Âfâk baskısı, Bahreyn (h. 1415).
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), Ka'nebî rivayeti, thk. Abdulhafız Mansûr, Dâru'ş-Şurûk, Kuveyt.
- ✦ *el-Muvatta'*, İmâm Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Ebû 'Âmir el-Esbahî (v. h. 179), İbn Kâsım rivayeti, *Telhisu'l-kâbisî* ile birlikte, thk. Muhammed Ali el-Mâlikî, Dâru'l-Kalem ve Dâru'ş-Şâmiyye.
- ✦ *Hedyu's-Sârî mukaddimetu Fethi'l-bârî*, İmâm Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (v. h. 852), el-Matbaatu's-Selefiyye, Mısır.